

MAĞRİB VE ENDÜLÜS'E HADİS'İN GİRİŞİ*

Abdilhâdî Ahmed El-Huseysin

Çeviren: **Dr. Murat Gökalp**

Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi

Kur'ân-ı Kerîm gibi hadis-i nebevî de Mağrib ve Endülüs'e, ilk fetihlere iştirak eden fakihlerle birlikte girmiş olup, İslâm teşrîinin kendisi üzerine bina edildiği iki asıldan biri olması hasebiyle de, İslâm âlimleri tarafından büyük mazhariyete nâil olmuştur.

İslâm âlimlerinin hiçbiri, Kur'ân-ı Kerîm'in İslâm hukukunun temel, değişmez kaynağı olduğu noktasında ihtilâfa düşmemiştir. Zira o, İslâm'ın temel kanun ve düzenlemelerini muhtevi olduğu gibi, tüm öğreti ve ahkâmının da ilk kaynağıdır. Yine o, teşrî ile ilgili olarak genel kaideler ve küllî hükümler içermektedir.

Sünnet-i mutahhara'ya gelince, o da, kaynak olmak itibariyle İslâm hukukunun ikinci kaynağıdır. Öyle ki, Kur'ân'ın açıklanması ve hakkında Kur'ân'da nass bulunmayan konularda hükümde bulunmak için kendisinden müstağnî kalınamayacak bir kaynaktır.

Bundan dolayıdır ki, bir hüküm/kanun vaz'ında bulunacak alimler sünnet'e başvurmak ve onu dikkate almak zorundadırlar.

Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet-i seniyye'ye vukûfiyeti bulunan bir kimse, İslâm teşrîi kapsamında en büyük tesirin sünnete ait olduğunu görür.

Bu cümleden olarak denilebilir ki; Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin çoğu mücmel, mutlak yahut da âmmidir. İşte bu noktada, Rasûlullah (a.s)'ın bir sözü veya ameli devreye girer ki; mücmeli beyân, mutlâkı takyîd veyahut âmmi tahsîs eder.

Örnek vermek gerekirse; Kur'ân, namazı mücmel olarak emretmiştir. Ne rek'atlarının sayısını, ne de edâ şekli ve vakitlerini beyân etmiştir. Bu hususları beyân eden, bu noktada kafalarda oluşan soruları vuzûha kavuşturan Rasûlullah'ın (a.s) ortaya koyduğu uygulamasıdır. Kur'ân'ın zekât emri

* Çeviriye asıl alınan metin, Abdilhâdî Ahmed el-Huseysin'e ait *Mezâhiru'n-Nehdati'l-Hadîsiyye fî Ahdi Yakub el-Mansûr el-Muvahhidî (554-595/1159-1198)* adlı eserin (I-II) I/219-262. sayfaları arasındadır. Metin içerisindeki köşeli parantez [] içi açıklamalar çevirene aittir. Ayrıca dipnotlar da, eserin Bibliyografya'sı göz önünde bulundurularak çeviren tarafından yeniden düzenlenmiştir.

de böyledir. Zekâtı gerektiren asgarî sınır belirtilmediği gibi, zekât miktarı ve şartları da beyân edilmemiştir.

Kur'ân'da içki (hamr) haram kılınmıştır. Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Ey İman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.”¹ Ancak hamr'dan kasıt nedir ve ne kadarlık miktarı haramdır? sorularına açıklık getirilmemiştir. Dolayısıyla da tüm bu sorular, hadis ve sünnet yardımıyla cevaplandırılabilmiştir. Aynı şekilde, Rasûlullah (a.s) - hem barış hem de savaş halinde - kendisine arz edilen birtakım olayları hükme bağlar ve tüm Müslümanları da ilgilendiren şahsına yöneltilmiş bazı soruları da cevaplandırırdı. Kendisine yöneltilen hususlarla ilgili olarak bazen Kur'ân nazil olur, bazen de olmazdı. İşte, içinde bulunulan konuyla ilgili olarak Kur'ân nassı inzâl buyurulmadığında, sünnet devreye girer ve konuyu açıklığa kavuştururdu. Bu sebeple de, apaçık, tafsîlî bir sûrette hükümleri bilmek için sünnete müracaat etmek gerekmektedir. Nitekim Yüce Allah'ın, “Peygamber size ne veriyse onu alın, size ne yasakladıysa ondan da sakının”² fermanıyla, emrettiklerinde olduğu gibi nehyettiklerinde de Rasûl'e ittibâyı Müslümanlara farz kılması bunun bir delilidir.

Allahu Teâlâ Kur'ân'ın pek çok âyetinde, Rasûl'e tâati kendisine itaatle birlikte zikretmiştir. Bu anlamda O (c.c) şöyle buyurmaktadır: “Allah'a ve Resûl'üne itaat edin ki rahmete kavuşturulasınız.”³ Ve yine Yüce Allah, Rasûl'ün davet ettiği şeye uymaya teşvik sadedinde, “Ey İnananlar! Hayat verecek şeylere çağırdığı zaman, Allah ve Resûlüne uyun.”⁴ emr-i ilâhîsini ferman etmiştir.

Allahu Teâlâ: “(Resûlüm!) De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”⁵ buyurmakta olup, Rasûl'ünün emrine aykırı davrananları da şöylece sakındırmaktadır: “Bu sebeple, onun emrine aykırı davrananlar, başlarına bir belâ gelmesinden veya kendilerine çok elemli bir azap isabet etmesinden sakınsınlar.”⁶

Bundan dolayı Müslümanların, kendilerine Kur'ân'ın hükümlerini ve müşkilâtını açıklayan, aralarındaki davalarda hüküm veren, birbirlerine karşı olan düşmanlık, kin ve nefreti tatlıya bağlayan Rasûl'e müracaat etmelerinin

¹ Mâide, 5/90.

² Haşr, 59/7.

³ Âl-i İmrân, 3/132.

⁴ Enfâl, 8/24.

⁵ Âl-i İmrân, 3/31.

⁶ Nûr, 24/63.

gerekliliği apaçık ortadadır. Yine bu sebebe binâen, hadis ve sünnet ile amel etmek bir zarurettir. Çünkü Allahu Teâlâ Nebî'sine hitaben şöyle seslenmektedir: “İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak için ve düşünüp anlaşılar diye sana da bu Kur’ân’ı indirdik.”⁷

İşte bunun için sahâbe (r. anhum), hayattayken olduğu gibi, vefatından sonra da Hz. Peygamber’in sünnetine ittibâyâ devam edegeldiler. Onlar, onun verdiği hükümleri uyguluyorlar, emir ve nehiyelerine ittibâda bulunuyorlardı. Hz. Peygamber’in vefatının ardından da sahâbe bu minvâl üzereydiler; artık onlar Allah’ın Kitab’ında ilgili çözümü bulamadıklarında, Rasûlullah’ın (a.s) hadis ve sünnetine müracaat ediyorlardı. Hulefâ-yı Râşidîn’in, onların yolunu izleyen tâbiûnun ve fetva ve kazâ ile meşgul olan İslâm alimlerinin de böyle davrandıkları sâbit ve meşhurdur. Çünkü onlardan hiçbirinin, sahih bir nakille gelen Hz. Peygamber’in sünnetine aykırı davranışta bulunduğu bilinmemektedir.⁸

İmam Ebû Hanîfe [150/767] şöyle demektedir⁹: “Sünnet olmasaydı, Kur’ân’ı hiç kimse anlayamazdı. Bu sûretle de, İslâm Şeriatı’nın tesisi ve tebliğinde, prensiplerinin izahında ve ahkâmının öğretiminde sözleri, fiilleri ve takrîrleriyle yani hadis ve sünnetiyle Rasûl-i Ekrem’in gösterdiği rehberliğin kıymetini anlarız.”

Nevevî [631-676/1233-1277] ise şöyle der¹⁰: “Şayet bir hüküm koyarsak, onu Kur’ân’a, rivayet edilegelmiş sünnetlere ve fikhî ahkâmın çoğunun kaynağını teşkil eden uygulamalara binâ ederiz. Şüphe yok ki, âyetlerin çoğu mücmeldir ve bunların beyânı da muhkem sünnet ile gerçekleşir.”

Sünnetle amel etmenin delili, bizzat Kur’ân’dır: “Ey İman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e ve sizden olan ülûlümre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz – Allah’a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız – onu Allah’a ve Resûl’e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir.”¹¹

(Bir işi) Rasûl’e götürmek, onun sünnet-i mutahharasına müracaat etmek olduğu gibi; Allah’a götürmek de, O’nun Kitabı’na müracaat etmektir.

⁷ Nahl, 16/44.

⁸ Bkz. Abdülvehhâb Hallâf, *İlmü Usûli’l-Fıkh*, IX. Bsk., s. 38.

⁹ Bkz. Kâsımî, Muhammed Cemaluddîn, *Kavâ’idüt-Tahdîs fî Fünûni Mustalahi’l-Hadîs*, thk. Muhammed Behcet el-Baytar, II. Bsk., 1961, s. 51.

¹⁰ Kâsımî, *Kavâ’idüt-Tahdîs*, s. 51.

¹¹ Nisâ, 4/59.

Hadis-i nebevî, ister dînî olsun isterse dünyevî, İslâmî kültürün beslediği bir özdür. O, İslâm şeriatının asıllarından bir asıl, sütunlarından bir sütun ve Allah'ın Kitabı'ndan sonraki ikinci kaynaktır.

Bunun içindir ki, Muvahhidler'in - bunların başında da Yakub el-Mansûr'un - davet ve faaliyetleri, sünnet-i mutahhara'ya müracaat edip onunla amel etmek üzerine binâ edilmişti. İşte bu hususiyetinden dolayıdır ki, Allah'ın Kitabı'ndan sonra Hz. Peygamber'in sünnetine pek büyük bir ihtimam göstermişlerdir.

Ben, hadis ve sünnetin mânâsı ile bunların aralarındaki farklılıklardan söz edecek değilim. Çünkü bu, İlmü'l-Hadîs kitaplarının¹² pek çoğunda bulunmaktadır. Buna mukabil ben, hadis ricâlinin lakapları/unvanları ve mertebeleri hakkında konuşmak istiyorum. Zira Muvahhidler döneminde, hadis alimlerin genel olarak bilinen ıstılâhtan farklı bazı ıstılâh kullanımlarının olduğunu göreceğiz.

"eş-Şemâil"¹³ mukaddimesinde şöyle denilmektedir: "Ehl-i hadis'in mertebeleri vardır. Bunların ilki, daha yolun başında olan tâlib'dir. Sonra muhaddis gelir ki, o; rivayeti tahammül olunan [kendisinden rivayet alınan] kimsedir. Daha sonrasında, yüz bin (100 000) hadisi ezberinde bulunduran hâfız yer alır. Ardından da, tüm mervî hadislere derinliğine vâkıf olan hâkim gelir..."

Şüphesiz ehl-i hadis, ıstılâhlarına aykırı/muğâyir düştüğü için bu mertebeleri dikkate alıp kullanmazlar. Oysa ki müteahhir ehl-i hadis, bu ıstılâhları kullanmaktadırlar.

Bu cümleden olarak tâlib, ehl-i hadis'e has olmayıp her ilmin henüz başlangıcında bulunan kimseye denilmektedir.¹⁴ Hücce ise, sikâdan üstün konumda ve hıfz ile ilgisi olmayıp ta'dîlin mertebelerindendir.

Hâkim'e gelince, ne hıfz ne de ta'dîl ile bir alâkası bulunmaktadır. O ancak bazı hâfız ve muhaddislere ait ailevî bir lakaptır.¹⁵

¹² Bkz. İbn Hacer, *Hedyü's-Sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, c. I.; Kâsımî, *Kavâ'idü't-Tahdîs*, s. 61.; Subhî es-Salih, *Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuhu*, VI. Bsk., Beyrut 1971, s. 3.; es-Sibâ'î, Mustafa, *es-Sünne ve Mekânetuhâ fî't-Teşrî'i'l-İslâmî*, Kahire 1949, s. 53.; İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, et-Ticâriyye-Mısır, s. 441.; Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, IV/3.

¹³ Eser Münâvî'ye aittir. Ayrıca bkz. es-Senûsî, Ebû Rıdvân Zağlûl, *Miftâhu'l-Hadîs*, Dâru Lübnan, 1969, s. 11.

¹⁴ Bkz. el-Hasen er-Râmehurmuzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î*, thk. Muhammed Haccâc el-Hatîb, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1971, s. 175 vd.

İlk ehl-i hadis'e/mütekaddimûn göre muhaddislerin lakapları sırasıyla şu şekildedir: Müsnid, muhaddis, müfîd, hâfız ve emîrû'l-mü'minîn fî'l-hadîs.

Müsnid: Metinlerle ilgili bir bilgisi olmasa bile, ittisâl, inkîta ve teselsül bakımından isnada vâkıf olan kimsedir.

Muhaddis: İsnadları, illetleri, ravilerin isimlerini, âlî ve nâzil isnadları bilen; bunlara ilâveten hatırı sayılır sayıda hadis metnini ezberinde bulunduran; *Kütüb-ü Sitte*'den, İmam Malik [179/7959]'in *Muvattâ*'sından, Ahmed b. Hanbel [241/855]'in *Müsned*'inden, Beyhakî [458/1066]'nin *Sünen*'inden ve Taberânî [360/971]'nin *Mu'cem*'inden rivayette bulunan ve buna da ilâve olarak bin (1000) hadis cüzünü de bilgisine katmış olan kimsedir.¹⁶

Müfîd: Muhaddis'in tüm şartlarını kendisinde toplamış olmanın yanında, isnadın âlî ve nâzil olma durumu ile ilâ'ın yanı sıra ravilerin halleriyle alâkalı bilgisi bakımından da muhaddisin fevkinde olan kimsedir.

Hâfız, muhaddis ve müfîd'den daha üst bir mertebedir. Bu sebeple hem derece hem de makam itibarıyla onlardan daha üstündür. Hâfız'da bulunması gerekli özellikler; Allah Rasûlü'nün sünnetlerini bilmesi, bunların tarihlerine vâkıf olup aralarındaki farklılıkları görebilmesi, ezberinde çok sayıda sünnet bulundurması, ilim ehlinin sıhhatinde icmâ ettikleri ile rivayetinde ihtilâf ettikleri rivayetlere vâkıf olması, asrındaki çoğu ravinin hallerine ve tedavülde bulunan rivayetlere muttali bulunması, her tabakada bildiği bilmediğinden daha çok olacak şekilde kendi şeyhlerini ve şeyhlerinin şeyhlerini tabaka tabaka bilmesi ve de zabtıyla şöhrat bulmuş olmasıdır. Dahası o, sadece çokça rivayeti ezberinde bulundurmanın ötesinde; ilim, idrak ve dirâyetle derinlik kazanmış bir kimsedir.¹⁷

Fethuddîn b. Seyyidi'n-Nâs [734/1334] şöyle diyor¹⁸: “Bazı mütekaddimûn muhaddislerden: “Biz, imlâ sûretiyle yirmi bin (20 000) hadis yazmamış kimseyi sahib-i hadîs olarak kabul etmezdik.” şeklinde aktarılan rivayete gelince, bunu, kendi zamanlarının bir ölçüsü olarak düşünmek gereklidir. Zira hıfz meselesi izâfî olup, kişiden kişiye değişime müsaittir. Kaldı ki her dönemin kendisine has bir ıstılâhı ve ölçüsü vardır.”

¹⁵ Bkz. İbnü's-Siddîk, Abdullah, “Rutebu'l-Hıfz Inde'l-Muhaddisîn”, *Mecelletü Da'veti'l-Hak*, Vizâretü'l-Evkâf, Rabat 17 Ekim 1976, sy. 8.

¹⁶ Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, Mısır, s. 4.; Ayrıca bkz. Kâsımî, *Kavâ'idü't-Tahdîs*, s. 76-77.; Subhî es-es-Salih, *Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuhu*, s. 75.

¹⁷ Bkz. Kâsımî, *Kavâ'idü't-Tahdîs*, s. 77.; Subhî es-es-Salih, *Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuhu*, s. 76 vd.

¹⁸ Kâsımî, *Kavâ'idü't-Tahdîs*, s. 77.; Subhî es-es-Salih, *Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuhu*, s. 76 vd.

İki çeşit hâfız vardır: Biri, fukahâ mesleği üzere hâfızdır; Beyhakî, Bâcî, Kadî İbnü'l-Arabî, Kadî İyâz ve Ebû Bekr İbnü'l-Cedd böyledir.

Diğeri ise, muhaddisün mesleği üzere hâfızdır; o, ezberinde daha çok rivayet bulunan, rivayet bilgisi daha fazla, ravilerin hallerini ve tabakalarını daha iyi bilen ve hadis ilminde daha bilgili kimsedir.¹⁹

Ekseriyetle, mutlak anlamda hıfz sıfatıyla tavsif, özellikle ehl-i hadis için kullanılmıştır. Şihâbuddîn el-Hafâcî [1069/1658] bu hususta şöyle der²⁰: “Muhaddislerin kullandığı ıstılâhî mânâda hâfız, şu anda mevcut değildir. Hâfızların sonuncusu; Sehâvî [902/1497] ile Suyûtî [911/1505]'dir.”

Emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs derecesine gelince²¹, o; hıfz ve itkân [adalet ve zabt vasıflarına mâlik olmanın yanı sıra, rivayet şartlarını da titizlikle uygulama] itibariyle en yüksek derece olup, ondan daha yüksek bir vasıf yoktur. Ehl-i hadîs için de ondan daha yüce bir makam bulunmamaktadır.

Her hâfız bu lakaba nâil olamaz. Ona ancak, son derece zabt ve itkân sahibi, tüm incelikleriyle illel konusuna vâkıf, hadîs alanında faydalı ve değeri tartışılmaz eserler telif etmiş kimseler hak eder.

Bu dereceye ancak büyük muhaddislerden pek azı ulaşabilmiştir. Örneğin İmam Malik, İmam Buhârî [256/870], İbn Râhûye [238/853] ve Ebu'l-Hasen b. Ömer ed-Dârekutnî [385/995] bunlardandır.

Hadisle ilgili bu derece ve lakaplar, Maşrık'taki ehl-i hadîs arasında kullanılmaktadır. Mağribli muhaddislere gelince, onlar bu derece ve unvanlara pek önem vermez ve Maşrıklıların gösterdiği ilgiyi de göstermezler.²²

Endülüslülere gelince, onlar “şeyhu'l-hadîs”²³ lafzını, kendisini Rasûlullah'ın (a.s) hadîsine adayan [neredeyse vaktinin tamamını onunla geçiren] alim için kullanırlardı. Öyle ki bu alim, isnadlarıyla beraber oldukça büyük miktarda hadis ezbere bilir ve bunları ihtiyaç duyduğu anda kullanabilirdi. Aynı zamanda o, Arap dili ve edebiyatına tam anlamıyla hakim olarak fıkhu'l-Kur'ân ile fıkhu'l-hadîs arasını da cemetmiş, bunları bir bütünlük içerisinde değerlendirebilme melekesi kazanmıştı. O; ulemânın usûl ve tavır-

¹⁹ Bkz. İbnü's-Sıddîk, “Rutebu'l-Hıfz Inde'l-Muhaddisîn”, s. 20.

²⁰ el-Merrâkuşî, İbn İbrahim, *el-İ'lâm bi-Men Halle bi-Merrâkeş ve Ağmât mine'l-A'lâm*, thk. Abdülvehhâb b. Mansûr, I-VIII, Rabat-Fas, I/65.

²¹ Bkz. Kâsımî, *Kavâ'idü't-Tahdîs*, s. 48.; İbnü's-Sıddîk, “Rutebu'l-Hıfz Inde'l-Muhaddisîn”, s. 21.

²² Abdülazîz b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Muhaddisîn ve'l-Müfessirîn ve'l-Kurrâ bi'l-Mağribi'l-Aksâ*, Rabat 1972, s. 7.

²³ Bkz. Mu'nis, Hüseyin, *Şüyûhu'l-Asr fi'l-Endelüs*, el-Mektebetü's-Sekâfiyye, 1965, s. 57.

larına riâyetkâr, ilim talebinde olduğu gibi ilim tâliplerine karşı da sabırlı, toplumla iç içe kamu hizmetinde bulunmakla birlikte, Mu'tezilî ve Şîî düşüncelere meyletmeksizin ehl-i sünnet ve'l-cemâat yoluna bağlıydı.

Muvahhidler dönemine gelindiğinde, “tâlib” lafzı artık en yüksek ilmî rütbeyi ifade etmekteydi. Reîsü't-talebe yahut “Mizvâr” lafzı ise, zamanının en büyük alimi için kullanılırdı. Örnek vermek gerekirse; büyük muhaddis İbnü'l-Kattân el-Fâsî ve aynı anda hem tabiplerin hem de ilim tâliplerinin reisi olan Ebû Ca'fer ez-Zehebî²⁴ ve bilgi ve anlayış cihetiyle ilmen bunlara eşit seviyede bulunan kimseler böyleydi.

Muvahhidler döneminde “hâfız” lafzının, hadis alimleri ve önde gelen fakihler nezdindeki daha önce zikredilmiş bilinen anlamı kullanılmamaktadır artık. Buna mukabil mezkûr lafız, küçük talebeler ile ilme henüz yeni başlayanları ve Mehdi İbn Tûmert [524/1130]'in bazı eserlerini ezberleyenleri ifade eder olmuştur. Bazen ise bu lafız, bazı önde gelen Muvahhid devlet adamları için söylenirdi.

İbn Sâhibüssalât [594/1198]²⁵ bazen, bazı Muvahhid idarecilerden övgüyle söz ederken “hâfız” lakabını kullanmaktadır. Batalyevs valisi hâfız İbn Yahya, hâfız İbn Abdullah b. eş-Şeyh Ebû İbrahim ve Yakub el-Mansûr'un haznedârlarından biri olan hâfız İsa İbn Mahlûf bunlardandır.

Bu idareciler, Mehdi'nin bazı eserlerinin yanı sıra, Yûsuf b. Abdülmü'min ve oğlu Yakub el-Mansûr'un cem'ini emrettikleri *Ahâdisü'l-Cihâd ve Kitâbu't-Tergîb fi's-Salât* gibi diğer bazı çalışmaları topluma kazandırmışlardı. Bunlar aynı zamanda, önemli devlet görevlerini deruhte ediyorlardı. Bundan dolayıdır ki, “hâfız” kelimesiyle tavsîf olundular. Bu, tartışmaya mahal bırakmayacak bir vâkiadır.

Mağrib ve Endülüs şehirleri, fikhın ve akitlerin İmam Malik'in görüşleri istikametinde şekillendiği bir coğrafya olmuştu. Hadis ehlinin ilmî çalışmalarının nihâî hedefi, fetva vermek ve gereğince amelde bulunmak maksadıyla *el-Muvatta*'nın öğrenimi ve onu semâ tarîkiyle elde etmekten ibaretti.

²⁴ Bkz. İbnü'l-Kattân, *Nazmü'l-Cümân* mukaddimesi, thk. Mahmud Ali Mekkî, Titvân; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Enbbâ'*, I-II, Beyrut 1376/1958, II/77.; el-Menûnî, Muhammed b. Abdülhâdî, *el-Ulûm ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb alâ Ahdi'l-Muvahhidîn*, I. Bsk., Titvân 1950, s. 123.; *Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, II/665.

²⁵ Bkz. Onun *Târihu'l-Men bi'l-İmâme* (thk. Abdülhâdî et-Tâzî, I. Bsk., Beyrut) adlı eseri, s. 293-4.; Ayrıca bkz. Abdülazîz b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Muhaddisîn ve'l-Müfessirîn*, s. 7.

Muhaddisler nezdindeki; isnadların tenkîdi, rivayetlerin toplanması ve karşılaştırılmaları, illetler ile ravi isimlerinin bilinmesi, adalet ve zabt cihe-tiyle hadis ravilerinin tanınması, şartlarını bütünüyle taşıyan senedin tanın-masının yanı sıra kendileriyle amel olunacak sahih hadisler ile ve nâsih ve mensûh hadislerin bilinmesi, etrâfu'l-hadîs bilgisine ve bu ilmin bunlar dı-şındaki diğer konularına vâkıf olunması şeklindeki meşhur ıstılâhî mânâsıyla hadîs ilmi'ne gelince, o dönemde Mağribliler bu ilme gereken ehemmiyeti göstermemiş ve dolayısıyla da onu tadrîste bulunmamıştı.²⁶

Bu, o zamana değin Mağrib ve Endülüs'te muhaddislerin bulunmadığı anlamına gelmez. Şüphe yok ki burada büyük muhaddisler hayat sürmüştür. Bu muhaddisler arasında; 123/740 tarihinde Endülüs'e gelmiş, Şam ehlinin hadîsini nakleden Muâviye b. Salih el-Hadramî [158/774]'yi, öğrencilerin-den birine üç bin (3000) hadîs yazdırdığı rivayet olunan Dâvud b. Ca'fer es-Sağîr'i, "Dehhûn" diye ma'rûf Habîb İbnü'l-Velîd'i ve Sa'sa'a b. Sellâm'ı zikredebiliriz.

Bu muhaddisler sayıca az olup, başlarında bulundukları ilim meclisleri teşkîl edemedikleri gibi, arkalarında da ne bir öğrenci ne de bir eser bırak-bilmişlerdi. Çünkü o günlerde Mağrib halkı, fûrû' ile ameli yeterli görüyor-lardı. Hadîs-i nebevî öğretimiyle ancak, iki Endülüslü alimin; Muhammed b. Vaddâh ve Bakî b. Mahled'in ilim talebi maksatlı uzun ayrılıklarının ardından Endülüs'e dönüşleriyle alâkadar olmaya başladılar. Resmen hadîsle amel ise, ancak Muvahhidî hükümdâr Yakub el-Mansûr [554-595/1159-1198] zamanında mümkün olabildi.

Huşenî [361/971] şöyle bir nakilde bulunmaktadır²⁷: "Yahya b. Maîn [233/847], Muhammed b. Vaddâh'a; "Muâviye b. Salih'in hadîslerini derle-diniz mi?" diye sordu. İbn Vaddâh da: "Hayır" dedi. İbn Maîn: "Bunu yap-manıza ne mâni oldu?" sorusuna karşılık olarak, "o, o gün halkı ilim ehli

²⁶ Bkz. İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 441.; İbn Rüşeyd, Muhammed es-Sebtî, *İfâdetü'n-Nesîc fi't-Ta'rîf bi-Senedi'l-Câmi'i's-Sahîh*, thk. İbnü'l-Hoca, Tunus, s. 11.; Huşenî, *Kudâtu Kurtuba*, s. 31.; İbnü'l-Faradî, *Tarihu Ulemâi'l-Endelüs*, I-II, Madrid 1982, II/12.; Mu'nîs, *Şüyûhu'l-Asr*, no: 33, 42.; *el-Cerh ve't-Ta'dîl fi'l-Medreseti'l-Mağribiyye li'l-Hadîs* (Yüksek Lisans tezi), İbnü's-Siddîk, İbrahim b. Muhammed, s. 12., Rabat-Dâru'l-Hadîsi'l-Haseniyye'de bir nüshası bulunmaktadır.

Dâvud b. Cafer b. es-Sağîr ile ilgili olarak İbnü'l-Faradî şöyle demektedir: "O, Kurtubalıdır. Malik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne'den hadîs almıştır. Kendisi Muhammed b. Vaddâh'tan hadîs işittiği gibi, İbn Vaddâh da ondan işitmiştir. Aynı şekilde İbnü'l Kâsım da hem ona öğrencilik hem de hocalık yapmıştır. Vefatı bilinmemektedir." Bkz. *Tarihu Ulemâi'l-Endelüs*, I/122.

²⁷ Huşenî, *Kudâtu Kurtuba*, s. 31.; Mu'nîs, *Fecru'l-Endelüs*, I. Bsk., 1959, s. 454.

olmayan bir şehre gelmişti” cevabını alınca, “Vallahi sizler büyük bir ilim zayi ettiniz” dedi.

Burada ilim ifadesiyle İbn Vaddâh muhtemelen, hadîs alimleri arasındaki meşhur kullanımıyla hadîs ilmini kastetmektedir.

Muhammed b. Abdülmelik b. Esmer: “Endülüs’e geldiğimde, Muâviye b. Salih’in kitaplarını aradım. Ne var ki, alimlerin ilgisizliği sebebiyle kaybolmuş olduğunu gördüm.” demektedir.

Başlangıçta Endülüs halkının hadîs öğrenimine ilgisiz kalmaları, şu üç sebeple ifade edilebilir:

1. İmam Malik’in, öğrencilerini hadîs rivayetini azaltmaya yönlendirmesi: İmam Malik’in iki öğrencisine; Ebû Üveys’in oğulları Abdülhamîd ve İsmail’e sarfettiği şu sözleri bunun bir delilidir: “Sizlerin bu işi, yani hadîsi sevdiğinizi görüyorum. Şayet Allah’ın onunla sizleri faydalandırmasını istiyorsanız, bu takdirde onun rivayetini azaltıp, mânâsına nüfûz ederek derinden derine anlamaya çalışınız.”²⁸

Yine, İbn Beşîr’in İmam Malik’ten naklettiği şu sözü de mezkûr sebebin bir delili olarak kabul edilebilir. Buna göre İmam Malik öğrencilerine şöyle demiştir: “Bu kitaplardakine yani *el-Muvatta*’ya dikkatinizi veriniz. Başkalarıyla da onu karıştırmayınız.”²⁹

İmam Malik’in öğrencilerini kendi eseri *el-Muvatta*’ya yönlendirmesindeki maksadı; bunlar arasında hadîs bilgisine yeterince vâkıf olmayan, hadîslerin sahih, zayıf ve mevzû olanlarını birbirinden ayırt edemeyenlerin çokça hadîs rivayetinde bulunmalarının önünü kesmek istemesiydi. Bilhassa da, bu işte ayakları tam anlamıyla yere basmadan yani bu ilimde köklü ve sağlam bir bilgi ve anlayışa sahip olmadan alabildiğince rivayette bulunma sevdahlılarını ikaz ile buna mâni olmak arzusu yatmaktaydı. Aksi takdirde, çok rivayette bulunması sebebiyle Abdullah b. Vehb’in içine düştüğü durumun benzerleri kaçınılmazdı. O içine düştüğü bu durumu şöyle hikâye etmektedir: “Eğer Allah beni, Malik ve Leys (b. Sa’d)’ı sebep kılarak kurtarmayaydı, kesinkes dalâlete yuvarlanmışım. Ona, “bu nasıl oldu?” diye sorulduğunda ise o; “O kadar çok hadîs elde etmişim ki, hangileriyle ve nasıl amel edeceğim noktasında şaşkına dönmüştüm. Bunun üzerine ben de elim-

²⁸ Kadı İyâz, *Tertîbu’l-Medârik ve Takrîbu’l-Mesâlik li-Ma’rifeti A’lâmi Mezhebi Mâlik*, I-VII, Vizâretü’l-Evkâf, Rabat, III/155.

²⁹ Kadı İyâz, *el-Medârik*, III/155.

deki rivayetleri Malik ve Leys'e arz etmeye başladım. Onlar da bana; "bunu al onunla amelde bulun, şunu da bırak" diyorlardı."³⁰

2. Bu dönemde fıkıh öğretimine rağbet, hadîse olandan daha fazlaydı. Endülüs'te yaygın olan İmam Malik'in meşhur görüşleri istikametinde muhtelif meselelere çözüm sunan fukahaya insanların teveccühte bulunmaları, elbette ki tabîî karşılanması gereken bir realitedir.

3. Yine bu dönemde ilim tahsili; İmam Malik'in *el-Muvatta*'sı, aynı şekilde onun *el-Muvatta*' dışındaki söz ve kararları ile İbnü'l-Kâsım'ın kavilleri ve İmam Malik'in diğer önde gelen talebelerinin fetvalarıyla sınırlıydı.

İşte bu noktada, fıkıh öğretimine böylesi teveccüh, nihayetinde hadîs öğretiminin itibar görmemesini ve dolayısıyla da onda derinleşmenin gerçekleşmemesini doğurmuştur.

Endülüs bölgesinde bu tarzda yaygın olan fıkha rağbet, tâ ki Muhammed b. Vaddâh'ın şarka yaptığı ikinci ilim talebi maksatlı yolculuğunun ve yine büyük muhaddis Bakî b. Mahled'in böylesi bir ilim seferinin ardından Endülüs'e dönüşlerine kadar devam etti.

Muhammed b. Vaddâh b. Bezîğ el-Kurtubî (202-277/817-890), ilim talebiyle şarka iki defa seferde bulundu. Nitekim bunun neticesinde de, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Maîn, İbnü'l-Medîni [234/848] ve benzeri, sayıları yüz altmış beş'e (165) varan önde gelen muhaddislerden rivayette bulunmaya muvaffak oldu.

İbn Vaddâh; ilmî pek çok meseleye hakim, hadîsin tarîklerine olduğu gibi illetlerine de vâkıf bir hadîs alimi olarak Endülüs'e döndüğünde, beraberinde büyük kıraat alimi İmam Verş'in Abdussamed b. Abdurrahman b. Kâsım'dan³¹ rivayet ettiği kıraatini de getirmişti.

³⁰ Kadı İyâz, *el-Medârik*, III/236.; Ayrıca bkz. Muhammed Ebû Zehra, *Malik, Neş'etuhu, Asruhu, Fıkhu* II. Bsk., s. 233.

³¹ Bkz. İbnü'l-Faradî, *Tarihu Ulemâi'l-Endelüs*, s. 317.; Kadı İyâz, *el-Medârik*, IV/235-426. Daha önce Endülüslüler, Nâfi' b. Ebû Nu'aym'ın kıraatini okuyorlardı. Bu kıraati, İfrîkiyye'ye - bu günkü Tunus - ilk kez getiren Muhammed b. Hayr el-Kayrevânî (306/918) olduğu gibi, Endülüs'e getiren de el-Gâzî İbn Kays (199/814) idi. Verş kıraati, İbn Vaddâh'tan önce, Muhammed b. Abdullah el-Kurtubî vasıtasıyla Endülüs'e girmişti. O bu kıraati, doğrudan Verş diye bilinen Osman b. Saîd el-Mısrî'nin kendisinden almıştı. Bu sûretle kıraat önce Endülüs'te, ardından da Mağrib'de yayıldı. Mağribliler hâlâ bu kıraati takip etmektedirler. Fas'ta eş-Şeyh Muhammed b. Ebû Cem'a

İbn Vaddâh, hadîs alimleri arasında bilinen ıstılâhî anlamıyla hadîs ilmini Endülüs'e getiren ilk alim olmasının yanı sıra, hadîs dinlemek için etrafında insanların toplandıkları ve isnâdlarla ilgili bilgi veren ilk Endülüslü muhaddistir de.

İbn Vaddâh, sabırla ve ecrini Allah'tan umarak insanlara hadîs öğretiyordu. Böylece Allahu Teâlâ, onun vasıtasıyla Endülüslülere lütûf ve ihsan da bulundu. Öyle ki, aralarında Kasım b. Esbağ, Muhammed b. Lübâbe, Abdülmelik b. Eymen, Vehb b. Meserre ve emsâli büyük hadîs alimlerinin bulunduğu bir topluluk, onun rahle-i tadrîsinde yetişti.

Bu sûretle İbn Vaddâh, hayatını hadîs ve hadîs ilimlerinin tadrîsine vakfetti. Bu esnada da ilmine karşılık olarak ne bir makam ne de bir ücret talep etti. Hakkı teslim etmek gerekirse, Mağrib ve Endülüs'te yavaş yavaş yaygınlık kazanan hadîs sahasındaki bu büyük canlanmada onun payı inkâr olunamaz. O aynı zamanda zühd ve verâda da Endülüs halkının muallimi ve önderiydi.³²

İbn Vaddâh'tan sonra ise, İslâm dünyasında benzerleri telif edilmemiş eserlerin sahibi, emsâlsiz büyük muhaddis Ebû Abdurrahman Bakî b. Mahled el-Kurtubî (201-276/816-889) gelir.³³

O, ilk eğitimini memleketi Endülüs'te almış, ardından da ilim talebi kastiyla şarka iki sefer yapmıştır. İlim tahsili uğrunda ilk seferinde 20,

el-Hebatî es-Semmâtî el-Mağribî (930/1523)'nin vakıf usûlü ile birlikte bu kıratın edâsına devam edilmektedir.

Bkz. *Buğyetü'r-Râid*, s. 63.; el-Makkarî, Ahmed et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tib min Ğusni'l-Endelüsi'r-Ratib*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut 1968, II/65.; en-Nâsirî, Ahmed Hâlid, *el-İstiksâ fî Ahbâri Düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*, thk. Müellifin oğulları Cafer ile Muhammed, Dâru'l-Kitâb, ed-Dâru'l-Beyzâ, 1954, c. I.; Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Ma'ârif, II. Bsk., Mısır 1972, s. 289.; Abdüsselâm el-Kennûnî, *el-Medresetü'l-Kur'âniyye bi'l-Mağrib*, I. Bsk., 1981, I/55.

³² Daha fazla bilgi için bkz. İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-Müzheb fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Mezheb*, Mısır 1351/1964, s. 239.; Mahlûf, Muhammed, *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye fî Tabakâti'l-Mâlikiyye*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, s. 76.; Mu'nis, *Şüyûhu'l-Asr*, s. 43.; Rabat'taki Dâru'l-Hadîsi'l-Haseniyye'den mezun bir gurup tarafından çıkarılan *Mecelletü'l-İ'tisâm*'daki konuya dair makale, sy. 1, s. 12-13.; İbn Vaddâh ile ilgili Rabat'taki Dâru'l-Hadîsi'l-Haseniyye'de yapılmış bir mezuniyet tezi, ki bu tez buranın kütüphanesinde mevcuttur.

³³ Bkz. İbnü'l-Faradî, *Tarihu Ulemâi'l-Endelüs*, s. 70.; Mu'nis, *Şüyûhu'l-Asr*, s. 43 vd.; İbn Vaddâh'a dair mezuniyet tezi hazırlayan şahsın, Bakî b. Mahled'le de ilgili bir doktora çalışması vardır. Bu çalışma da yine Dâru'l-Hadîsi'l-Haseniyye kütüphanesinde bulunmaktadır.

ikincisinde ise 14 yıl memleketinden ayrı kalmıştır. Gençliğini ilim yolunda sarf eden Bakî b. Mahled, İbn Vaddâh'ın bütün şeyhlerinden hadîs semâ'ında bulunduğu gibi, bunların dışında daha pek çok şeyhten de hadîs tahammül etmiştir. Buna göre, onun kendilerinden hadîs tahammül ettiği hocalarının sayısı 284'ü bulmuştur.

Bakî b. Mahled, uzun süreli bu ilim yolculuğunun ardından, dağarcığında yüklü zengin bir ilim ve daha öncesinde Endülüs'te bilinmeyen eserlerle memleketine döndü; İmam Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî [204/8199]'nin *Kitabu'l-Fık'h*'ı (*el-Ümm*), Ebû Bekr b. Ebû Şeybe [235/849]'nin *Müsned*'i³⁴, Halîfe b. Hayyât [230/845]'in *Kitabu't-Tarih*'i ile *Kitabu't-Tabakât*'ı ve Devrakî [252/866]'nin *Siretu Umer b. Abdilazîz* adlı eseri bunlar arasındaydı ve hakikaten de bu kitapların tümü, Endülüslüler için yeniydi.³⁵

Bakî b. Mahled, hâl-i hazırdaki Malikî fıkıh öğretimi yerine, fiilen hadîs öğretimini başlatmıştır. Bu sûretle de, Endülüs'te hadîs alanına büyük bir canlılık kazandırmıştır. O, fikhî mezheplerin hiçbirini taklit etmeyip, doğrudan doğruya Kitab ve sünnetle amele davet etmekteydi. Bu sebeple de, bu iki asl'a müracaatın faziletlerinden bahsediyordu. Ancak bunları yaparken, İbn Vaddâh'ta olduğu gibi, sakın ve huzurlu bir ortamdan da uzaktı.

Bakî b. Mahled, insanlara İbn Ebû Şeybe'nin *Müsned*'inin yanı sıra, İmam Şâfiî'nin *Kitabu'l-Ümm*'ünü³⁶ de okutup yaymaya başladı.

Onun, Malikî fukahasını karşısına alarak böylesi bir faaliyette bulunacağına hiç ihtimal verilmemişti. Zira bu dönemde ilim, İmam Malik ve ashabının görüşlerinin tahakkümündeydi. Hatta bu tahakküm öyle bir noktaya varmıştı ki, ifrat derecede taassuba batmış fakih Esbağ b. Halîl el-Kurtubî (273/886)'nin³⁷ şu meşhur sözü bunun en çarpıcı ifadesi olarak kabul edile-

³⁴ Çoğulu Mesânid olan Müsned; isimlerinin alfabetik tertibi ile veya kabilelerine, İslâm'a girişlerindeki önceliklerine veyahut da nesebî asâletleri dikkate alınarak ayrı ayrı her bir sahâbînin - ister sahîh yahut hasen isterse zayıf olsun - rivayet ettiği hadîsleri muhtevî eseridir.

Tam adı; Ebû Bekr, Abdullah b. Muhammed b. Ebû Şeybe el-Kûfî el-Hâfız olan İbn Ebû Şeybe (232/899)'nin iki büyük ciltlik *Musannef*'i vardır. Fıkıh kitap ve bâblarına göre tertip ettiği bu eserinde o, muhaddislerin metodu üzere hadîsleri, sahâbe kavilleri ve tâbiün fetvâlarını isnâdlarıyla birlikte kaydetmiştir. Onun bu tarzda bir de *Müsned*'i vardır.

Bkz. el-Kettânî, Muhammed b. Cafer, *er-Risâletü'l-Mustatraf*, III. Bsk., Dımaşk 1954, s. 40, 60, 66.

³⁵ Bkz. Mu'nis, *Şüyûhu'l-Asr*, s. 46.

³⁶ 7 cilt halindedir. Şâfiî'den er-Rebî' b. Süleyman el-Murâdî rivayetiyle gelmiştir. Bkz. el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatraf*, s. 42.

³⁷ Bkz. Kadı İyâz, *el-Medârik*, IV/252.

bilir. O, sahâbe isimleri dikkate alınarak tertip olunmuş bir hadîs mecmuası olmasına rağmen bu *Müsne'd* hakkında şöyle demektedir: “Tabutumda bir domuz başı olması, bana onda İbn Ebû Şeybe’nin *Müsne'd*’inin olmasından daha sevimli gelir.” Bir diğer ifadeyle o, İbn Ebû Şeybe’nin *Müsne'd*’iyle defnedilmektense, domuz başıyla defnedilmeyi yeğleyecek derecede nefret doluydu. Oysa ki bu eser, içeriği itibariyle böylesi galîz bir nefreti hak edecek hiçbir hususiyet de taşımamaktaydı. Nitekim lütuf ve keremiyle Yüce Allah, bu esere yönelik düşmanca tavırda bulunanları bertaraf edip, onu onların elinden korumuştur. Öyle ki, Endülüs Emevî Emîri Muhammed b. Abdurrahman (238-273/852-886)³⁸ bu *Müsne'd*’i eline alıp da okuduğu ve muhteviyâtının okunup öğretilmesine engel teşkil edebilecek herhangi bir şey taşımadığına karar verdiğinde, Bakî b. Mahled artık bu eseri daha rahat rivayette bulunabilme imkânı elde etmiştir. Hatta Emîr, bu esere hayran kaldığını gizlememiş ve kütüphanesinin sorumlusuna, “işte şu gördüğün kitap var ya, bundan mutlaka kütüphanemizde bulunmalıdır” diyerek bir nüshasının istinsâhını emretmişti. Ve ardından da Bakî’ye dönerek; “ilmini neşret ve yanında her ne varsa bunları da rivayet et!” diyerek onu teşvik etti. Dahası, Bakî’ye ilmini neşirde karşı çıkıp sürekli önüne engeller koyanları, bir daha bu tarz tavırlar sergilemekten menetti.”³⁹

Bu olay akabinde Bakî b. Mahled, ilmini yaymaya ve kendisinin ilim ve kültüründen istifadeye koşan insanlara ders vermeye başladı. Öyle ki, onun derslerine devam edenler, kendilerinin ilmin zirvesinin rahle-i tedrisinde bulunduklarını anlamakta gecikmemişlerdi.

Bakî, sadece bu kıymetli derslerini vermekle yetinmeyip eserler de telif etmiştir. Onun Mağrib ve Endülüs’te usûl konusunda eser kaleme almış müelliflerin ilki olduğunda da şüphe yoktur.

O, mükemmel bir Kur’ân-ı Kerîm tefsîri hazırlamıştır. İmam Ebû Muhammed İbn Hazm ez-Zâhirî [456/1064] bu tefsîr hakkında şu sitâyîşte bulunmaktadır⁴⁰: “İslâm dünyasında onun tefsîrinin bir benzeri daha telif edilmiş değildir. Ne Muhammed b. Cerîr et-Taberî’nin ne de bir başkasının tefsiri ile onu kıyaslamak mümkündür.” Ardından da Bakî, *Müsne'd*’ini vücûda getirdi. Bu eserinde hadîsleri, sahâbî ravisinin ismi altında konularına göre tasnîf etti.

Yine İbn Hazm, onun bu kıymetli çalışmasından da “*Mufâdale*” risâlesinde övgüyle şöyle söz etmiştir⁴¹: “Hadîs alanında onun sahâbe isimlerine

³⁸ İbnü’l-Farâdî, *Tarihu Ulemâi’l-Endelüs*, s. 70.

³⁹ İbnü’l-Farâdî, *Tarihu Ulemâi’l-Endelüs*, s. 70.; Ayrıca bkz. el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, II/518-9.

⁴⁰ Bkz. el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, III/168.

⁴¹ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, III/168.

göre tertip ettiği *el-Musannefü'l-Kebîr*'i vardır. Bunda o, bin üç yüz (1300) kûsûr sahâbînin rivayetlerine yer vermiştir. Her bir hadîsin sahâbî ravisini dikkate alarak yaptığı bu tertibin akabinde, mevcut hadîsleri fıkıh konularına göre de ayrıca tasnif etmiştir. Bu sebeptendir ki o, hem bir *Musannef* hem de bir *Müsned*'dir. Ve ben, ondan önce hiçbir kimsenin ki bu kimse hâdiste sika, zabt sahibi, dirâyetli ve şeyhleri mükemmel olsa bile, böylesi bir mer-tebeye ulaştığını bilmiyorum.

Yine, *el-Musannef fî Fadli's-Sahâbeti ve't-Tâbi'in ve Men Dûnehum* adlı eser de onun telifâtındandır. Ki bu eser, Ebû Bekr b. Ebû Şeybe, Abdürrezzâk b. Hemmâm⁴², Saîd b. Mansûr ve diğerlerinin *Musannef*lerinden daha mükemmeldir.

Neticede bu fazilet timsâli alimin emsalsiz eserleri, İslâm'ın temel kaynakları arasında yerini aldı. O, hiçbir kimseyi taklit etmemiş, şahsına münhasır fikirleri bulunan bir alim olmakla birlikte, İmam Ahmed b. Hanbel'in onun gözünde özel bir yeri vardı."

İbn Hazm, Bakî'ye övgüler dizmeye devam ile şöyle der⁴³: "Biz, ancak Muhammed b. İsmail el-Buhârî, Müslim İbnü'l-Haccâc en-Neysâbü'rî, Ebû Davud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî ve Ahmed b. Şuayb en-Nesâî'den başkasını kendisine tercih etmediğimizi söyleyebiliriz."

İbn Hazm'a ait bu ifadeleri, Mağrib ve Endülüs hadîs medresesinin kurucusu bu büyük alimin kadr u kıymetini daha net görebilmemiz için kaydet-tim.

Şurası muhakkak ki, Bakî b. Mahled Mağrib ve Endülüs'ü, ilim itiba-riyle o zaman Endülüs'ün ulaşmış olduğu seviyenin daha üstüne taşımıştır.

Muhammed b. Vaddâh'ın başlattığı bu ilmî ilerleme, Bakî b. Mahled ile zirveye taşınmıştır. Bu iki değerli alim sayesinde Endülüs'te hadîs ilmi

⁴² Tam adı; Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' es-Sa'ânî olan Abdurrezzâk (211/826)'ın *Musannef*'i, İbn Ebû Şeybe'ninkinden daha küçüktür. Bkz. el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatraf*, s. 40, 66.

⁴³ Bkz. el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, II/519.; İbnü'l-Faradî, *Tarihu Ulemâi'l-Endelüs*, s. 81.; Kadı İyâz, *el-Medârik*, IV/436.; Daha geniş bilgi için ise bkz. Huşenî, *Kudâtu Kurtuba*, s. 19.; el-Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis fî Zikri Vülâti'l-Endelüs*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, Mısır 1372/1984, s. 168.; ed-Dabbî, Ahmed b. Yahya, *Buğyetü'l-Mültemis fî Ri-câli'l-Endelüs*, Madrid 1982, s. 584.; Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed Şemsuddîn, *Tezkiretü'l-Huffâz*, III. Bsk., Haydarâbâd 1957, s. 669.; İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, nşr. İzzet el-Attâr, Kahire 1955, s. 118.; Mu'nis, *Şüyûhu'l-Asr*, s. 45 vd.; Saîd el-Efgânî, *İbn Hazm*, Silsiletü A'lâmi'l-Arab, s. 46.; Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, I-III, I. Bsk., Kahire 1949, II/51.

intişâr etmiş ve buna bağlı olarak da Endülüs bir hadîs ve isnâd yurdu haline gelmiştir.

Her hâlükârda, Endülüs'ü hadîs ve rivayetle dolduran, tüm Mağrib bölgesinde hadîs eğitim ve öğretimini canlandıran İbn Vaddâh ve İbn Mahled, Endülüs'te hadîs ilmi otoritelerinden ikisidirler.

Bu andan itibaren, Muhammed b. Vaddâh ve Bakî b. Mahled'in çizdiği bu dosdoğru yol üzerinde giden daha pek çok muhaddis alim, ilim meydana kendisini gösterecektir.

Nitekim İbn Vaddâh ve Bakî'den sonra, hepsi de ilminde otorite kabul edilen sayısız alim yetişmiştir. Bunların başında da Kasım b. Esbağ el-Beyyânî el-Kurtubî (244-340/858-952)⁴⁴ gelmektedir.

O; aralarında Muhammed b. Vaddâh, Bakî b. Mahled, Ebû Abdullah el-Huşenî ve başkalarının da yer aldığı memleketi Kurtuba şeyhlerinden hadîs semâ'ında bulundu.

274/887 senesinde, daha fazla ilim elde etmek arzusuyla doğuya gitti. Bu maksatla Mekke, Irak, Bağdat ve Kûfe şehirlerini dolaştı. İşte bu esnada, doğunun önde gelen alimlerinden de hadîs işitti. Ahmed b. Züheyr b. Ebû Haysem'den rivayetle onun *Tarih*'ini yazdı. Bunun yanı sıra, Muhammed b. İsmail et-Tirmizî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, eserlerinden çoğunu bizzat kendi ağzından aldığı Abdullah b. Müslim b. Kuteybe [276/889] ve Muhammed b. Yezîd el-Müberred [285/898]'in de rivayetlerini dinlemek sûretiyle bunları istinsah etti. Aynı şekilde Mısır ve Kayrevan alimlerinden de ilim aldı.

Kasım b. Esbağ, her biri sahasında birer otorite olan meşhur alim ve ravilerden elde ettiği zengin bir ilim hazinesiyle, doğunun bu ilim merkezlerinde geçirdiği günlerin ardından Endülüs'e döndü.

Endülüs düşünce tarihinden söz edildiğinde, hadîs sahasında Muhammed b. İsmail et-Tirmizî [279/892]'nin *Müsned*'i, hadîs ricâliyle alâkalı Ahmed b. Züheyr b. Harb'in *Tarih*'i ve İbn Kuteybe'nin telifâtı gibi temel eserleri bu bölgeye getirmesi hasebiyle onun adını anmamak mümkün değildir.

Kasım b. Esbağ, doğudan dönüşünün akabinde bütünüyle kendisini ders vermeye adanmıştı. Bu dersleri esnasında insanların gözünde öylesi bir mevkie ulaşmıştı ki, Endülüs Emevî halifeleri III. Abdurrahman en-Nâsır (300-350/912-961) ve oğlu II. Hakem (350-366/961-976) dahi kendisinden hadîs istimâ'ında bulunmuşlardı.

⁴⁴ Bkz. el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrafe*, s. 25.; Mu'nis, *Şüyûhu'l-Asr*, s. 52.; el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, II/47.

Uzun bir hayat sürdüğünden, kendisine koşup gelen pek çok ilim tâlibi yetiştirmişti. Dolayısıyla hadîs ve ricâli bilgisine vâkıf, nahiv ve şiirde olduğu gibi garîb (anlaşılması güç lafızların açıklanması) mevzuunda da dirayetli bir alim olduğundan genç-yaşlı, küçük-büyük pek çok kimse ondan ders almıştı.⁴⁵

O, Ebû Davud [275/888]'un *Sünen*'i üzerine yaptığı müstahrec çalışmasını daha sonra ihtisar etmiş ve adını “*el-Müctenâ*” koymuştur. Fıkıh bâblarına göre tasnif etmiş olduğu 7 cüzlük bu eseri, 2490 müsned hadîs ihtiva etmektedir.⁴⁶

İbn Hazm bu değerli alimin telifâtını şu ifadeleriyle övmüştür⁴⁷: “Hadîs alanında Ebû Muhammed Kasım b. Esbağ b. Yûsuf b. Nâsîh'in *Musannef*'i pek değerlidir. Diğer musannef eserlerde bulunmayan sahîh ve garîb hadîsler ihtiva etmektedir. Kendisinin cidden çok hoş eserleri vardır ki; İsmail b. İshak el- Kâdî'nin kitabının bâbları üzerine tertip ettiği *Ahkâmu'l-Kur'ân* bunlardandır.

Yine, İbnü'l-Cârûd [307/919]'un⁴⁸ kitabının bâblarına göre düzenlediği *el-Müntekâ* isimli bir eseri vardır ki; bu, daha sahih hadîs ve daha âlî isnâdlara sahip olması cihetiyle İbnü'l-Cârûd'unkinden daha mükemmeldir. *Kitâbu Ğârâibi Mâlik İbn Enes mimmâ Leyse fi'l-Muvatta'* adlı eser de ona aittir.

İşte bu sûretle, devrinde açtığı yoldan yürüyerek ilimde zirveye oturan pek çok muhaddisin yetişmesine ön ayak olan Kasım b. Esbağ vasıtasıyla, hadîs alanında ciddi ve hızlı bir ivme yaşandı.

Bu yolun yolcularından biri, hadîste imam ve hâfız, ilel ve isnad bilgisine vâkıf, zamanının önderi ve üstadı, öğrencisi Ebu'l-Kasım Halid b. Saîd el-Kurtubî (352/963)'dir.

⁴⁵ Bkz. İbnü'l-Faradî, *Tarihu Ulemâi'l-Endeliis*, I/297.

⁴⁶ Miknâs'taki Mektebetü'l-Evkâf'ta 1067 no'da bir bölümü bulunmaktadır. Bkz. *Da'vetü'l-Hak*, sy. 1, s. 81.

⁴⁷ el-Makkarî, *Nefhu't-Tib*, II/47 vd., III/169.; Daha geniş bilgi için bkz. İbn Hayr, *Fehrese*, Beyrut 1963, s. 125.; el-Humeydî, *el-Cezve*, s. 311.; Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, III/50-51.; Mu'nîs, *Şüyûhu'l-Asr*, s. 52.; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrafê*, s. 25-27.

⁴⁸ *el-Müntekâ*, diğer adıyla *el-Muhtâr mine's-Süneni'l-Müsnede an Rasûlillah (a.s) fi'l-Ahkâm*, tek cilttir. İbnü'l-Cârûd (307/919)'un tam adı; Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. el-Cârûd en-Neysâbü'rî el-Hâfız'dır. Bkz. el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrafê*, s. 52.

Hakem el-Müstansır (350-366/961-976) onun hakkında şöyle senâda bulunmaktadır⁴⁹: “Maşrık halkı bize karşı Yahya b. Maîn (233/847) ile övündüklerinde, biz de onlara karşı Halid b. Saîd ile övünürdük.”

Yine ona övgü bâbında Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yahya da şöyle derdi⁵⁰: “İbn Saîd, önde gelen/mütekaddim alimlerimizin çoğunun yanında bulunmaması sebebiyle, iki kör arasındaki tek gözlü kimse gibiydi yani döneminin insanlarından farksızdı. Bununla birlikte hadîs bilgisi noktasında onları geçmişti.”

Bu asırda yıldızı parlayan alimlerden bir diğeri, Kurtubalı Ahmed b. Saîd b. Hazm es-Sadeî (284-350/897-961)’dir. İlim talebiyle 311/923 sene-sinde doğuya seferde bulundu. Memleketine döndüğünde, âsâr ve sünen ile ilgilenip hadîs cem etti. Ardından muhaddislere dair *Tarih*’ini tasnif etti ki, bunu insanlara okumak sûretiyle de amaçlarına ulaşmış oldu. Vefat edinceye kadar da Kurtuba halkına ilim öğretmeye ve aralarında sünnet-i seniyyeyi neşretmeye devam etti.⁵¹

Öğrenimini tamamlamak maksadıyla doğuya giden alimlerden biri de Ebû Ömer et-Talemenkî (340-429/951-1037)’dir. Ebû Ömer memleketine, Kur’ân ve hadîs ilimlerinde bir otorite olarak döndü. Bu sebeple de tartışmasız asrının alimiydi.⁵²

İlim ve kültürde et-Talemenkî’nin bir benzeri de, hadîs ve fıkıhta derin yukûfiyet sahibi Yûnus b. Abdullah b. Muhammed b. Muğîs (429/1037) idi.⁵³

Bu iki alim yani Ebû Ömer et-Talemenkî ve Yûnus; çerçevesini Muhammed b. Vaddâh ve Bakî b. Mahled’in çizdiği usûl üzere halka hadîs öğretiminde bulunan İbn Hazm el-Kurtubî, Ebu’l-Velîd el-Bâcî, Ali el-Ceyyânî, Ebû Abdullah Muhammed İbn Attâb ve diğer alimlerin çağdaşları olup, dönemlerinin birer üstadı, otoritesiydiler.

Hicrî beşinci asra gelindiğinde, Kur’ân ve sahih hadisleri dikkate alarak hüküm istinbâtında bulunmak yaygınlaşmıştı.

Belki de bunda, çeşitli ve faydalı eserler sahibi Ebû Ömer Yûsuf b. Abdülberr (368-463/978-1071) gibi, Kur’ân ve hadîsi beraberce hüküm istinbâtında değerlendiren alimlerin tesirinden söz etmek mümkündür.

⁴⁹ Bkz. İbnü’l-Faradî, *Tarihu Ulemâi’l-Endelüs*, I/113.

⁵⁰ İbnü’l-Faradî, *Tarihu Ulemâi’l-Endelüs*, I/113.

⁵¹ İbnü’l-Faradî, *Tarihu Ulemâi’l-Endelüs*, I/49.

⁵² İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, s. 44.; Ayrıca bkz. Mu’nis, *Şüyûhu’l-Asr*, s. 82.

⁵³ Mu’nis, *Şüyûhu’l-Asr*, s. 82.

Bu bağlamda, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd*, İbn Abdülberr'in kayda değer eserlerinden biridir. O bu eserini, İmam Malik'in hocalarını alfabetik olarak kaydetmek sûretiyle tertip etmiştir. Geniş kapsamlı bu eserinde, daha önce benzerini hiçbir alimin telifte bulunmadığı şekilde fıkul-hadîse yer vermiştir. Aynı şekilde, türünün ilk kitabı olma özelliğini taşıyan ve sahâbe biyografisine dair olup onların ahbârına yer verdiği *el-İstî'âb* adlı eseri de önem-i hâiz telifâtındandır.

İbn Hazm bu iki eserden de sitâyîşle bahsederken şöyle der⁵⁴: “Ben, fıkhu'l-hadîse dair kaleme alınmış *et-Temhîd* benzeri bir eser daha kesinlikle bilmiyorum. Ondan daha mükemmeli nasıl olabilir ki! Sahâbeye dair *el-İstî'âb*'ı da, bu konuyla alâkalı pek çok eser telif edilmiş olmasına rağmen, aynen böyledir. Onun cidden eşi benzeri olmayan eserleri vardır.”

el-Bâcî de İbn Abdülberr hakkında şöyle der⁵⁵: “Hadîste Ebû Ömer b. Abdülberr gibi bir alim, bir daha Endülüs'e gelmemiştir. O, Mağrib halkının en hâfızıdır.”

İbn Beşkûvâl'in ifadesine göre⁵⁶, İbn Abdülberr, pek çok Endülüslü alimden tefsîr, hadîs ve bunların dışındaki ilimlerden dersler aldı. Nihayetinde de, ilim talebindeki azmi ve kabiliyetiyle, kendisinden önceki Endülüs alimlerinin de önüne geçti.

Allah'tan, hadîs öğretimine hayatlarını adayan bu alimler, Endülüs düşünce tarihinde ehl-i ilmin en seçkin kimseleriydiler ve buna bağlı olarak da ne şekilde salih genç alimlerden teşekkül etmiş bir nesil yetiştirebileceklerini iyi biliyorlardı.

Bu işte en büyük pay sahiplerinden biri, Ebu'l-Velîd Süleyman el-Bâcî (403-474/1012-1081)'dir.⁵⁷

O, Kurtubalı pek çok alimden rivayette bulundu. Kadı Ebu'l-Velîd Yûnus İbn Muğîs bunlar arasındadır. O, 426/1034 yılında memleketi Endülüs'ten ayrılarak Mısır'a geldi ve buranın alimlerinden ders aldı. Ardından Mekke'ye geçti ve burada kendisinden hadîs naklettiği Ebû Zer el-Herevî'ye öğrencilik yaparak üç yılını geçirdi. Daha sonraki durağı ise Bağdat'tı ve burada da üç yıl kaldı. Hadîs okuyor, fıkıh dersleri alıyordu. Bu sebeple de

⁵⁴ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III/169.; Mağrib-Vizâretü'l-Evkâf tarafından şu âna kadar *et-Temhîd*'in on cüz'ü basılmıştır.

⁵⁵ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, III/169.; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatraf*e, s. 15.

⁵⁶ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, s. 677.; İbn Abdülberr ve eserleri hakkında Rabat-Dâru'l-Hadîsi'l-Haseniyye'de bir mezuniyet tezi (1980) hazırlanmış olup, buranın kütüphanesinde bulunmaktadır.

⁵⁷ Mahlûf, *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye*, s. 120.; Mu'nis, *Şüyûhu'l-Asr*, s. 86.

burada, İmam Ebû İshak eş-Şîrâzî gibi çok sayıda alimle karşılaştı ve onlardan muhtelif ilimlerin yanı sıra, faydası inkâr olunamayacak çeşitli eserler elde etti.

Bâcî, ilim talebiyle 13 yıl ayrı kaldığı memleketine, zengin bir ilmî birikimle döndü. Hadîs ricâli ve illetleri konusunda olduğu gibi, fıkhnın muğlâk ve ihtilâflı meseleleri yanı sıra cedel konusunda da bilgi ve kabiliyetiyle temâyüz etti.

Kadılık görevini deruhte etmekle birlikte tadrîs ve teliften de uzak kalmayıp ilmini neşre gayret gösterdi. Endülüs'te o güne kadar işitilmiş ders halkalarının en büyüğüne sahipti. Hatta İbn Hazm onun hakkında şu ifadeleri kullanır: “Malikî mezhebi taraftarları için Abdülvehhâb'tan sonra sadece Ebû'l-Velîd el-Bâcî olsaydı, o dahi onlara yeterdi.”⁵⁸

⁵⁸ el-Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, II/67.

İbn Abdülvehhâb (422/1030): O, İbn Nasr et-Tağlibî el-Bağdâdî olup, 73 yaşında vefat etmiştir. Malikî fakihlerinin en büyüklerinden olup, bu bölgede kıyâs ashâbının sözcüsü idi. Dînever'de ve Irak'a bağlı diğer bölgelerde kadılık görevlerinde bulundu. Daha sonrasında fakirlik yakasına yapıştı ve bu yokluk kendisini Bağdat'tan ayrılarak Mısır'a gitmeye mecbur etti. Bağdat'tan kendisini şehrin önde gelenleri uğurladı. Bu esnada o, onlara şöyle cevap verdi:

“Aranızda her sabah ve akşam iki yufka bulsaydım, sizleri/shêrinizi terk etmezdim.”

Ardından da şu şiiri okudu:

İğdiş edilmişden evlâd isteme
Seraptan da su için gelenlere su vermesini bekleme
Kim rezilden ikram beklerse
Samandan sütun yapmayı isteyen kimseye benzer.

Bağdat hakkında da şöyle bir şiir söylemiştir:

Bağdat! Zenginler için geniş bir yurt
Fakirler için ise sıkıntı ve darlık yeridir
Onların arasında zâyi edilen (kıymeti bilinmez) biri oldum
Sanki bir zındığın evindeki Mushafımşım gibi.

Mısır'a yerleşti ve burayı ilimle doldurdu. Ubeydîler döneminde burada Malikî kadılığını deruhte etti. Mal mülk sahibi oldu, ancak bu zenginliğinin ilk günlerinde vefat etti. Ölüm hastalığı sırasında şu sözü söyleyen odur: “Lâ İlâhe İllallah! (Allah'ın takdîrine bak!) Tam da yaşayacakken Azrail kapımızı çaldı.”

Onun Malikî fikhına dair kıymetli eserleri vardır: *Kitâbu'l-Me'ûne*, *el-İşrâf alâ Mesâili'l-Hilâf*, *Kitabu'n-Nusreti li-Dâri'l-Hicre*, *el-İfâde fî Usûli'l-Fıkh* ve başkaları bunlar arasındadır.

Ve yine öğrencisi Ebû Ali es-Sadeîî onunla ilgili olarak şöyle demektedir⁵⁹: “Ebu’l-Velîd el-Bâcî gibisini görmedim. Onun hâl ve hareketi ile üslûbu ve meclisindeki vakarının benzeri bir tavır içerisinde bulunan kimseye de rastlayamadım. O şüphesiz Müslümanların imamlarındandı.”

Ebu’l-Velîd, farklı branşlarda çok sayıda eser vücûda getirmiştir. Aşağıda zikredeceklerimiz bunlardan bazılarıdır:

1. *İhkâmu’l-Fusûl fî Ahkâmî’l-Usûl*
2. *et-Ta’dîl ve’t-Tecrîh li-Men Harrece anhu’l-Buhârî fî’s-Sahîh*
3. *el-İstîfâ’*

4. Bâcî, *el-İstîfâ’* adlı eserini özetleyerek *el-Muntekâ*’sını tertip etmiştir. Bu, konusunda telif edilmiş en güzel eser olmakla beraber, aynı zamanda geniş bir şekilde hadîslerden çıkarılan fikhî hükümlerin açıklandığı ve delillerini serdetmek sûretiyle kendi ictihâdî görüşlerine de yer verdiği bir eserdir. Bu ise, hadîs ve fıkıh ilimlerinin artık iyiden iyiye yerleştiğine ve bir bütün teşkil ettiklerine en güzel delildir.

5. *İhtilâfu’l-Muvatta’*

Bâcî’nin bunların dışında da kıymet-i hâiz eserleri mevcuttur.

Yukarıda zikrolunanlardan da anlaşılacağı üzere o, Endülüs düşünce tarihinde iz bırakan şahısların en önde gelenlerinden biri olarak kabul görmeyi hak etmiştir. Murâbitlar dönemini yaşamış, onların Endülüs’e girişlerine şahid olmuştur. Mülûkü’t-Tavâif arasındaki düşmanlıkları gidermek, onların birbirlerine dostâne yaklaşımlarda bulunmalarını temin için ne kadar gayret ettiyse de, onlar onun sözlerini kulak ardı edip ağırdan aldılar. Ve - Allah bu büyük ıslahatçı alime rahmetiyle muamele etsin! - tüm bu iyi niyetli yaklaşımlardan hiçbir sonuç elde edilemedi.⁶⁰

Bu büyük muhaddislerin ardından, hadîs ve ilimlerinde mütehassıs ve kendisini bunların neşrine adanmış, tam anlamıyla zabt ve itkân sahibi alimler gelmiştir.

Bunların başında da, zamanının Endülüs muhaddisi hâfız-sebt Hâfız Ebû Ali el-Huseyn b. Muhammed el-Ğassânî el-Ceyyânî (427-498/1035-1104) gelir.

Bkz. Muhammed es-Se‘âlibî el-Hacvî, *el-Fikru’s-Sâmî fî’l-Fıkhî’l-İslâmî*, I-IV, el-Mektebetü’l-Cedîde, Fas 1345/1957, c. IV, no: 577.

⁵⁹ İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, s. 200, no: 454

⁶⁰ el-Makkarî, *Nefhu’t-Tîb*, II/67-77.; Mu’nîs, *Şüyûhu’l-Asr*, s. 86.; el-Hacvî, *el-Fikru’s-Sâmî*, IV/ 51-52.

Ceyyânî; Mağrib hâfızı Yûsuf b. Abdülberr, Ebû Ömer İbnü'l-Hızâ' el-Kâdî, Ebu'l-Velîd el-Bâcî ve emsâli büyük alimlerden ders aldı.

O, işte bu alimlerin elinde yetişti. Derken, mütehasıs muhaddislerden ve kendisinden hadîs rivayet olunan büyük alimlerden oldu. Yabancı kelimeler, şiir ve ensâb ile ilgili derin bilgisiyle birlikte hadîs rivayeti ve yazımıyla iştigâl etti. Ve bu konuda, zamanında hiç kimsenin toplayamadığı bir bilgiye sahip oldu.

Uzun süre ilim öğretiminde bulundu. Dolayısıyla da insanlar kendisinden ilim elde ettiler ve rivayetlerine de güven duydular. Ayrıca bu rivayetlerini kendisinden İbn Rüşd el-Cedd (450-520/1058-1126), Kadı Ahmed b. Muhammed et-Temîmî (540/1145) ve emsâli büyük alim ve fakihler de dindiler.⁶¹

Ebu'l-Hasen b. Muğîs onun hakkında şöyle demektedir⁶²: “Hadîsi, tarîkleri ve ricâlini Ebû Ali el-Ceyyânî'den daha mükemmel bilen birini görmedim. Kendilerine yetiştirdiğimiz hiç kimsenin elde edemediği kadar çok sayıda rivayet cem etmişti.”

Ceyyânî hadîs sahasında kıymetli eserler vermiştir. Bunlar arasında şunları zikredebiliriz:

1. *Takyîdü'l-Mühmel ve Temyîzü'l-Müşkil fî Ricâli's-Sahîhayn*: Konusunda yazılmış kitapların en güzelidir. *Sahîhayn*'daki ricâl ile ilgili (yazılışları aynı okunuşları farklı isim, nisbe, lakap vs. cihetiyle) her türlü şüphe ve karışıklığı gidermek kasdıyla telif etmiş olup iki cüzden müteşekkildir.⁶³

2. *et-Ta'rîf bi-Şüyûhi'l-Buhârî*

3. *et-Ta'rîf bi-Şüyûhi Ebî Dâvud ve Şüyûhi'n-Nesâî*

4. *et-Tenbîh ale'l-Evhâmi'l-Vâkı'a fî'l-Müsneđeyni's-Sahîhayn*

Hâfız el-Ceyyânî 498/1104 tarihinde Kurtuba'da vefat etti.

Dikkate değer hadîs hâfızlarından bir diğeri ise, Sarakustalı meşhur muhaddis Hâfız Ebû Ali Huseyn es-Sadeî (454-514/1062-1120)'dir.⁶⁴

⁶¹ Bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, s. 144, no. 329.; *el-Mu'cem fî Ashâbi's-Sadeî*, Kahire 1967, s. 22-23.

⁶² Bkz. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, s. 144, no. 329.; *el-Mu'cem fî Ashâbi's-Sadeî*, s. 22-23.

⁶³ Eserin eksik bir nüshası Rabat'ta Krallık Kütüphanesi'nde (el-Hizânetü'l-Melekiyye) bulunmaktadır. Bkz. Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I/1235.; Mahlûf, *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye*, s. 123.; el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrafê*, s. 118.

⁶⁴ Bkz. İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fî Ashâbi'l-Kâdî Ebî Ali es-Sadeî* adlı eserin Mukaddimesi, Kahire 1967, s. Nun

Sadeffî memleketi Sarakusta'da, aralarında büyük muhaddis ve fakih Ebu'l-Velîd el-Bâcî'nin de bulunduğu alimlerden ders aldı.

490/1096 senesinde, ilim elde etmek maksadıyla doğuya gitti. Bu sebeple uzak kaldığı 9 yılın ardından, zengin ilmî birikimiyle memleketine döndü. Hiç vakit kaybetmeksizin giriştiği ilim ve hadîs-i şerîf öğretimine, vefat edinceye değin devam etti.

Makkârî onun hakkında şöyle demektedir⁶⁵: "Ebû Ali; hadîs ve tarîkleri, illetleri, ravileri ve nakli hususunda bilgi sahibi, cerh ve ta'dîl cihetiyle ravilerin hâllerine vâkîf, yazısı güzel ve hafızası kuvvetli bir alimdi. Mevcut hadîs musannefâtını ezberlemiş ve bunların metinleri, nakil üslûbu ve ravileri hakkında konuşabilecek seviyeye ulaşmıştı."

Sadeffî'den kalabalık bir topluluk ilim öğrenmiştir. Kadî İbnü'l-Arabî, Ebu'l-Fadl el-Kâdî İyâz ve emsâli alimler bunlar arasındadır.

512/1118 senesinde Hâfız es-Sadeffî'nin doğum yeri olan Sarakusta, Hristiyan İspanya kuvvetleri (Aragon Krallığı) tarafından işgal edilince⁶⁶, yaptığı cihada teşvik eden konuşmasıyla insanların azim ve gayretlerini harekete geçirdi. Böylesi ihlâs sahibi, güvenilir alimlerin saygınlığı, halkın cihad davetine iştirak etmelerine yetmişti. Artık bu çağrının gerekleri hazırlanmaya başlamış ve nihayetinde Hâfız es-Sadeffî ve Emîr İbrahim b. Yûsuf el-Murâbitî önderliğinde büyük bir İslâm ordusu teşekkül etmişti. Bu esnada Sadeffî'nin yaşı 60'ı geçmişti. Buna rağmen o, cihâd-ı mukaddesten bir adım dahi geri kalmadı.

İki ordu karşılaştığında, Allah'ın rızasını ve şehâdeti arzulayan Ebû Ali es-Sadeffî ve bir gurup alim, arzularına nâil olmuş şehâdet şerbetini içmişlerdi.

İşte bu Ebû Ali es-Sadeffî, istinsâhının bitim tarihi (ferağ kaydı) 508/1114 yılı Muharrem'inin sonlarını gösteren, Mağrib'de mevcut en sahîh *Sahîh-i Buhârî* nüshasına sahipti.⁶⁷

Mağrib'teki *Sahîh-i Buhârî* nüshalarının çoğu, ya Ebû Muhammed el-Asîlî (392/1001)'nin, ya Bâcî (474/1081)'nin veyahut da kullanımda olan Ebû Ali es-Sadeffî'nin rivayetidir. Sadeffî nüshasının sonunda, bizzat kendi el yazısıyla Kadî İyâz'ın ve diğer şeyhlerin bu rivayeti semâ kayıtları yer almaktadır.

⁶⁵ el-Makkarî, *Ezhâru'r-Riyâz fî Ahbâri'l-Kâdî İyâz*, I-V, Vizâretü'l-Evkâf, Rabat 1978, III/152.; Ayrıca bkz. Mu'nîs, *Şüyûhu'l-Asr*, s. 91-92.

⁶⁶ Bkz. Mu'nîs, *Şüyûhu'l-Asr*, s. 93.; İbn Beşkûvâl, *es-Sıla*, s. 144, no: 330.

⁶⁷ Bkz. İbnü's-Siddîk, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, s. 49-50.

Sadeffî'nin damadı İbn Se'âde'nin nüshasının asl'ı, işte bu "el-Ümm" (asl, ana nüsha)⁶⁸ diye de bilinen Ebû Ali es-Sadeffî'nin nüshasıdır. Nitekim Sadeffî Mağrib'e, daha önce buraya girdiği bilinmeyen bazı güvenilir temel sünnet kaynaklarından da getirmişti. Sadece Sadeffî tarikiyle bilinen Dârekutnî'nin *Sünen*'i bunlardandır.

Ebû Ali es-Sadeffî, sahip olduğu bu ilmî mevkie rağmen, bir hadîsin tarîklerini derlediği küçük bir cüz ile Hâfız Ebû Muhammed İbnü'l-Cârûd en-Neysâbûrî (307/919)'nin şeyhlerine dair bir diğer cüz telif etmiştir.⁶⁹

Dört ve beşinci hicrî asırlar, hakkı teslim etmek gerekir ki, Mağrib ve Endülüs'te hadîs ve ilimlerinin altın çağı olarak kabul edilir.

Bu asırda hadîs öğretimine yalnızca alimler teveccüh göstermiş değildir; bilâkis onların yanı başında, Rasûlullah'ın (a.s) sünnetine gereken ihtimamı göstermekte olan Murâbitûn Devleti Emîrlerini de görmekteyiz.

İşte onlardan biri olan Emîrü'l-Müslimîn Ali b. Yûsuf (537/1142), uluvv-i isnada sahip olmak kasdıyla, Ebû Abdullah Muhammed el-Havlânî'nin tüm rivayetlerinin icâzetini istedi. el-Havlânî de onun bu arzusunu kırmadı ve kendisine icâzet verdi. Emîr Ali b. Yûsuf, kendisine icâzet verecek âlî isnâd sahibi alimler araştırırdı.⁷⁰

Emîr İbrahim b. Tâşfîn ise, kendisinden hadîs-i nebevî işitmek ve ilminden istifade etmek maksadıyla muhaddis alim Ebû Ali es-Sadeffî'yi huzuruna davet etmek üzere elçi gönderirdi.⁷¹

Emîr Meymûn el-Lemtûnî (530/1135) de, rivayet ve hadîs semâ'ı ile ilgilenenlerdendir. Onun, 492/1098 senesinde haccını da ifâ ettiği ilim maksatlı bir seferi vardır ki, bu esnada Ebû Mektûm İbn Ebû Zer el-Herevî'den babası Ebû Zer el-Herevî'nin asl'ından *Sahîh-i Buhârî*'yi istimâ' etmiştir. Yine aynı şekilde Ebû Abdullah et-Taberî'den de İmam Müslim'in *Sahîh*'ini dinlemiştir.

Meymûn bu ilmî yolculuğunun akabinde Mağrib'e döndü. Şark alimlerinden işittiği ve kendisine rivayet olunan şeyleri, o da burada nakletmeye başladı. Bu sûretle İşbîliyye ile birlikte Mağrib ve Endülüs'ün diğer şehirlerinde de insanlar kendisinden hadîs aldılar.

⁶⁸ İbnü's-Sıddîk, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, s. 50.

⁶⁹ İbnü'l-Ebbâr, *Mu'cemu's-Sadeffî*, s. 30.

⁷⁰ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, Madrid 1886, II/56.

⁷¹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II/616.

Ebû İshak İbn Hubeyş (584/1188), büyük hâfız Ebû Bekr b. Hayr (578/1182), Ebu'l-Kasım İbn Beşkuvâl (575/1179) ve emsâli, Meymûn'dan hadîs işitenlerdendir.⁷²

Burada, Lemtûne reislerinden Dâvud b. Ömer el-Lemtûnî diye isimlendirilen Sanhâceli bir alim daha vardır. O, Kurtuba'da Ebû Muhammed İbn Attâb'dan ve Mürsiye'de Ebû Ali es-Sadeî'den hadîs semâ'ında bulunmuştur. Ahbâr, sünen ve âsâr bilgisinde temâyüz etmiş, pek çok divân ve temel kaynak elde etmiştir. O, Sanhâce'nin iftihârı olup, aralarında bir benzeri daha yoktur.⁷³

Altıncı hicrî asırda ise, hâfız iki alimin, Ceyyânî ile Sadeî'nin öğrencilerini görmekteyiz. Onlar, hadîs ve ilimlerini yaymış, buna ilâveten o zaman bilinen başka ilimlerde de temayüz etmişlerdir. Bunların en meşhurlarından biri, Kadı Ebû Bekr İbnü'l-Arabî el-Me'âfirî (468-543/1075-1178)'dir. O, ilk tahsilini doğum yeri olan İşbîliyye'de babasından almış, ardından da dayısı Abdullah es-Sarakustî ve başka hocaların ders halkalarına katılmıştır.

Yaşı 16'ya varınca, babasıyla birlikte doğuya gitti. Burada kendisini tamamıyla ilme verdi. Bağdat'ta ve doğunun diğer şehirlerinde ilmi erbâbından almaya gayret etti. Bu bağlamda İmam Gazâlî [505/1111], el-Mübârek b. Abdülcebbâr, es-Sayrafî, Ebû Bekr eş-Şâî, et-Turtûşî ve benzeri alimlerin öğrencisi oldu.

Öğrencisi İbn Beşkuvâl [578/1182]'in ifadesine göre⁷⁴, yaklaşık 11 yılını geçirdiği doğudaki bu ilim yolculuğunun ardından, daha öncesinde bu bölgeye ilmî seferde bulunup da kimsenin getirmedeği zengin bir ilimle memleketi Endülüs'e döndü. Irak Hanefî ekolü usûlüne göre⁷⁵ ihtilâflı konularla ilgili meseleleri (hilâfiyât) nakletti. Mağrib halkına rivayette bulunduğu nâdir hadîs-i şerîflerden ortaya koyduğu faydalarla kendisinden önce kimsenin girişmediği bir işe imza attı. Bunu ifade ile şöyle demektedir: “Bu, benim rihlem öncesinde Mağrib halkından hiç kimsenin bilmediği nâdir bir hadîstir. O, benim Mağrib halkına şeriatı anlatmak kastıyla naklettiğim ve

⁷² İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I/316.; Ayrıca bkz. Saîd el-A'rab, “Sahîhu'l-Buhârî bi'l-Mağribi'l-İslâmî”, *Mecelletü Da'veti'l-Hak*, sy.1, s. 80-89.; el-Menûnî, “Sahîhu'l-Buhârî fi'd-Dirâsâti'l-Mağribiyye”, *Mecelletü Da'veti'l-Hak*, sy.1, s. 61.

⁷³ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I/199.; Abdullah Kennûn, *en-Nübüğü'l-Mağribî*, II. Bsk., Beyrut, I/72.

⁷⁴ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, s. 590, no: 1917.

⁷⁵ İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, s. 448.

kimsenin yapmadığı bir şeyi yapmış olduğum 50 faydalı husustan biridir. Onlarsa bu hadislerin sahîh olmadığını zannettiler.”⁷⁶

İbnü'l-Arabî kendisini ilim tadrîsi ve neşrine adadı. Şüphe yok ki o, tüm İslâm alimlerinin en büyüğüdür. O; imam, alim, hâfız, alanında otorite ve “Endülüs alim, imam ve hâfızlarının sonuncusu”dur.⁷⁷ Onun geride bıraktığı fikrî miras, kendisinin ne muazzam bir ilme sahip olduğunun en açık delilidir.

Meşhur alimlerin ondan ilim aldığını görüyoruz. Kadı İyâz, İbn Beşkuvâl, *el-Fehrese* müellifi İbn Hayr [575/1179] ve Ebû Abdullah b. Se‘âde bunlar arasındadır.

Kendisine arkadaşlık ve öğrencilik yapmış kimseler arasında ise, şu isimler dikkati çekmektedir: *er-Ravdu'l-Unuf* müellifi Ebu'l-Kasım es-Süheylî [581/1185], Muhammed b. Muhammed Şüreyh, Muhammed b. İbrahim b. Halef ve daha pek çokları.

İbnü'l-Arabî'nin eserlerinden olarak da şunları kaydedebiliriz:

1. *en-Nâsîh ve'l-Mensûh*⁷⁸
2. *Ahkâmu'l-Kur'ân*: 4 cüz halinde tertip edilmiş olup matbûdur.
3. *Kânûnu't-Te'vîl*⁷⁹
4. *el-Mahsûl fî Usûli'l-Fıkh*⁸⁰
5. *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*: Matbûdur.
6. *Ârizatu'l-Ahvezî*: Matbû olup, iki baskısı yapılmıştır.
7. *Muhtasaru's-Sîreti'n-Nebeviyye*⁸¹
8. *Envâru'l-Fecr fî Mecâlisi'z-Zikr*: Bu eserde 1000 mu'cizeye yer verilmiştir.⁸²

⁷⁶ *Kânûnu't-Te'vîl*, thk. Mustafa es-Sağîr (Mezuniyet Tezi olarak hazırlanmıştır) I/64.; Eserin bir nüshası Rabat-Dâru'l-Hadîsi'l-Haseniyye'de bulunmaktadır.

⁷⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, s. 490.; Mu'nîs, *Şüyûhu'l-Asr*, s. 87.

⁷⁸ Rabat'ta el-Hizânetü'l-Âmme ile Karaviyyîn Kütüphanesi (Hizânetü'l-Karaviyyîn) Yazmalar Bölümü'nde mevcuttur. Dâru'l-Hadîsi'l-Haseniyye'de doktora tezi olarak tahkik edilmiş olup, yakında basımı gerçekleştirilecektir.

⁷⁹ Dâru'l-Hadîsi'l-Haseniyye'de yüksek lisans tezi olarak üç cüz halinde tahkik edilmiştir. Bir nüshası, buranın kütüphanesinde mevcuttur.

⁸⁰ Rabat'ta el-Hizânetü'l-Âmme'de bulunmaktadır.

⁸¹ Temenrût Kütüphanesi'nde (Hizânetü't-Temenrût) mevcuttur.

İbnü'l-Arabî'nin kitap ve risâlelerinden oluşan kıymetli telifâtı, 97'ye ulaşmaktadır.⁸³

Altıncı hicrî asır civarında Mağrib'in yetiştirdiği büyük muhaddislerden biri de, Ebu'l-Fadl el-Kâdî İyâz el-Yahsubî (476-544/1083-1149)'dir.

Kadî İyâz, Mağrib'in Sebte [Ceuta] şehrinde dünyaya geldi. İlk tahsilini burada aldı. O gün için bilinip de tadrîs olunan ilimlerden her ne varsa, yine şehrin değerli alimlerinden bunları da tahsil etti.⁸⁴ O, şehri Sebte'den sadece Mağrib bölgesinin diğer şehirlerine gitmek için ayrıldı. Doğuya hiç gitmedi. İlim talebiyle Endülüs'e geldi. Kurtuba'da Kadî Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hamdîn, İbn Attâb ve Kadî Ebû Ali Huseyn es-Sadeffî'den ders aldı. Sadeffî'ye öğrencilik yaparak, ilmen ondan çok istifade etti. Ebû Ali el-Ğassânî, ona yaptığı rivayetlerinin icâzetini verdi.⁸⁵ İlim ehliyle karşılaşmaya ve onlardan faydalanmaya özen ve gayret gösterdi.

Kadî İyâz, çok sayıda hadîs topladı. Bunların kaydına, düzenleme ve tashihine itina gösterdi. Hâfız Zehebî'nin ifadesine göre⁸⁶ o, zamanının hadîs imamı ve insanlar arasında hadîs ilimlerini en iyi bilendir.

İşte bu sebeple Kadî İyâz, hakikati söylemek gerekirse, Mağrib'in muhaddisidir. O, bu Mağrib bölgesinin iftihar kaynağıdır. Onun yıldızı altıncı asrın başlarında parlamıştır. Mağrib'in meşhur alimlerinden ve siyâsî nüfûzu olan kadılarından oldu. O, hadîs alanında asrının en büyük imamlarından biriydi. Aynı şekilde hadîsin garîbî ve müşkîlî hususunda da böyleydi. Usûl ve Kelâm ilminde üstad, İmam Malik'in fıkına vâkıf ve ahkâm konusunda son derece bilgiliydi. Büyük bir edîb, usta bir şair, fesâhat ve belâğatı mükemmel söz ustası bir hatip, siyer ve ahbâr bilgisine sahip olmasının yanı sıra, daha diğer pek çok ilimden hissesi bulunan bir alimdi. Fetva hususunda; derin ilmi, güvenilirliği, dikkat ve titizliğiyle şöhret bulmuştu.

⁸² Sultan Ebû İnân el-Merînî (759/1357) Kütüphanesi'nde mevcuttur.

⁸³ Bkz. *Kânûnu't-Te'vîl*'in ilk cildi, s. 110. Bunun bir nüshası Dâru'l-Hadîsi'l-Haseniyye'de bulunmaktadır.

İbnü'l-Arabî hakkında geçmiş ve günümüz ilim ehlinde pek çok kimse çalışmalar yapmışlardır. Alim Saîd el-A'rab da Rabat-Vizâretü'l-Evkâf tarafından çıkarılan *Mecelletü Da'veti'l-Hak*'ta onun hakkında 17 sayı yazı kaleme almıştır.

⁸⁴ Bkz. Onun, hocalarının biyografileri ile ilgili eseri olan *el-Ğunye'si* (Eser, Tunus'ta (1398/1978) basılmıştır) ve oğlu Muhammed'in *et-Ta'rîf* isimli eseri (Rabat-Vizâretü'l-Evkâf tarafından neşrolunmuştur).

⁸⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, s. 453, no: 974.

⁸⁶ Bkz. İbnü's-Sıddîk, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, s. 50.

Bu renkli ve dolu dolu geçen ilmî hayatında Kadı İyâz, alimlerin eserlerini övdüğü, hem bunları başkalarına okutup hem de kendilerinin faydalandığı çokça eser veren ilminde otorite sahibi bir müelliftir.

Kadı İyâz'ın hadîs, fıkıh, tarih ve diğer branşlarda pek kıymetli eserleri vardır ki, bunlardan hadîs alanında günümüze ulaşan şu çalışmaları zikredebiliriz:

- *Meşâriku'l-Envâr alâ Şihâhi'l-Âsâr*: O, İyâz'ın bıraktığı en nefis eserlerden biridir. Bunda o, *Muvatta'*, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'i işlemiştir. Bu bağlamda metnin kelimeleri, yer isimleri, ravilerin künye ve lakapları hakkında bilgi vermeyi hedeflemiş olup, bütün bunları alfabetik sıraya göre tanzim etmiştir. Metinleri kaydedip bunları belirli bir metod üzere işlemiş, farklı rivayetlerine dikkati çekmiştir. Rivayetleri karşılaştırmak sûretiyle, bunlar arasından doğru olanına yahut tercih ettiğine işaret etmiştir.⁸⁷

Bazı alimler bu eser hakkında şöyle demişlerdir⁸⁸: “*Meşârik* olduktan sonra başka hiçbir hadîs kitabına ihtiyaç duymam. O yanımda olduğunda, kendilerinden mahrum kaldıklarına üzülmem”. Sözün sahibi bununla hadîs kitaplarının şerhlerini kastetmektedir.

Kimi alimlerse *Meşârik*'tan övgüyle şöyle bahsederler:

“Aydınlık (Meşâriku'l-Envâr) Sebte'den doğmaya başlamıştır.

Oysa ki aydınlığın (kevnü'l-Meşârik) batıdan doğması ne tuhaftır!”⁸⁹

- *İkmâlü'l-Mu'lim fî Şerhi Müslim*: Kadı İyâz'ın, hocası Ebû Muhammed Abdullah el-Mâzerî (536/1141)'nin *el-Mu'lim bi-Fevâidi Sahîhi Müslim* isimli çalışmasında gördüğü bazı eksiklikleri tamamlayıcı mahiyette kaleme aldığı eseridir.⁹⁰

- *Buğyetü'r-Râid limâ Tezammenehu Hadîsu Ümmi Zer' mine'l-Fevâid*: Ümmü Zer' hadîsinin şerhidir.⁹¹

⁸⁷ Bkz. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, *el-Medârik* Mukaddimesi, c.1.

⁸⁸ Bkz. *Mecelletü'l-İmân*, (Kadı İyâz Özel Sayısı), sy. 72-73, sene 8, s. 75.

⁸⁹ Bkz. *Mecelletü'l-İmân*, (Kadı İyâz Özel Sayısı), sy. 72-73, sene 8, s. 75.

el-Meşârik, 1328/1910 senesinde Fas'ta basılmıştır. 1402/1982 senesinde ise Rabat-Vizâretü'l-Evkâf tarafından yeni bir baskısı gerçekleştirilmiştir.

⁹⁰ Rabat'ta el-Hizânetü'l-Âmme 2073 no'da bulunmaktadır.

⁹¹ 1975'te Rabat-Vizâretü'l-Evkâf tarafından basımı yapılmıştır. Kahire'de Yazmalar Kısmı'nda 153 numarada mevcuttur. Bkz. Abdülazîz b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Muhaddisîn ve'l-Müfessirîn*, s. 28.

- *Minhâcû'l-Avârif ilâ Rûhi'l-Ma'ârif*. Müşkil hadîslerin şerhine dairdir.

- *el-İlmâ' ilâ Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Semâ'*: Hadîs ilimlerine dair olan bu eserinde o; muhaddislerin ıstılâhlarına yer vermiş, ravinin hadîsi bir şeyhten alması (tahammül) ile bir başkasına nakline kadar ki (edâ) süreçte rivayeti ilk aldığı şekliyle muhafazasına (zabt) dair önemli bilgiler vermiştir.⁹²

Doktor Esed Rüstem *el-İlmâ'* hakkında şöyle demektedir⁹³: “Üzerinden yedi asır geçmiş olmasına rağmen, Avrupa ve Amerika’daki tarihçiler ondan daha güzel bir eser ortaya koyamamışlardır. Genel anlamda rivayetin sorgulanması cihetinden öne sürdüğü görüş ve vardığı sonuçlar ile, bizzat bu konuda Almanya, Fransa, Amerika ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde kaleme alınmış en önemli eserlerden daha titiz bir çalışma ortaya koymuş olduğu söylenebilir.”

Kadı İyâz’ın sîret-i nebeviyye konusundaki eserleri arasında da, *eş-Şifâ fi't-Ta'rîf bi-Hukûki'l-Mustafâ'*’yı kaydedebiliriz. Bu eser o derece şöhrete kavuşmuştur ki, doğulu ve batılı alimler nezdinde övgüyle kendisinden söz edilen çalışmalar arasına girmiştir.

İbn Ferhûn [799/1397] bu eser hakkında⁹⁴: “Müellif bu eseriyle benzersiz bir çalışma ortaya koymuştur. Nitekim akranları onun yeterliliğini teslim etmiş olup, Kadı İyâz’ın bu konudaki benzersizliğine ve önceliğine de itiraz eden çıkmamıştır. Aksine bu kitaptan istifade etmeye çalışmışlar ve bu hususta da insafı elden bırakmamışlardır. Dolayısıyla da insanlar bu kitabın nüshalarını doğuda ve batıda elden ele dolaştırmışlardır.” demektedir.

Şifâ kitabı şair ve yazarlar tarafından da övülmüştür. Şairlerden biri bu övgüyü şöyle dillendirmektedir⁹⁵:

Şifâ ile şifâ veriyor nefislerdeki hastalıklara
Gizli açık söylenecek bir söz bırakmamıştır
Kitapları kısım kısım, bâb bâb taksîm etti
İlmi ve zikri makbul olarak onu fasıllara ayırdı
Önce konuyla ilgili âyetleri sundu

⁹² Eskuriyal’de (Escorial Library)1572 no’da ve Ayasofya’da bulunmaktadır. Şu an baskısı gerçekleştirilmiştir.

⁹³ *Mecelletü'l-İmân*, (Kadı İyâz Özel Sayısı), sy. 72-73, sene 1978, s. 75.

⁹⁴ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-Müzheb*, s. 172.

⁹⁵ Ebû Muhammed en-Nûr el-Umrânî. Bkz. *Mecelletü'l-İmân*, sy. 72-73., s. 73-74.

Bununla kitabın kadri zirveye ulaştı

Akabinde sahîh ve meşhur haberlere yer verdi

Ayın güneşe tâbi olduğu gibi.

Şair kasîdesine şu beyitle son vermiştir:

Bu kitabında büyük bir ilim ortaya koydu

Onun aktardıkları ve yaptığı bu iş, ne kadar da güzeldir!

Kadı İyâz'ın tabakât ve biyografi çalışmalarından bazıları da şunlardır:

- *el-Ğunye*⁹⁶: Sebte ve diğer yerlerde kendilerinden ders almış yahut kendilerine ulaşmış olduğu 100 hocasının biyografisine dairdir.

- *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik li-Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*: Bu eserinde Kadı İyâz, genel olarak, tabaka tabaka ayırdığı önde gelen 1000 civarında Malikî mezhebi alimlerinin hâl tercümelerine yer vermiştir. Kadı İyâz bu çalışması ile ilgili olarak şöyle der⁹⁷: “Bu eserde, bu alimlerden; rivayetine güvenilir, ilim meclislerine devamıyla meşhur olan, isimleri bilindik 1000 tanesini özetle tanıtmaya çalıştık. Bu derlememizi, bu kadarla dahi olsun, konusunda istifade edilsin, bir eksikliği gidersin diye kaleme aldık...Bu maksatla da, esere özellikle İmam Malik'e yakınlığıyla bilinen fakihlerle başladık. Sonra tabaka tabaka onlara tâbi olanlar ve daha sonrasında ise bunların ardından gelenleri ele aldık. Tâ ki, önde gelen alimlerden biri olarak kabul görmüş, ilmi takdir edilmiş, telifâtı intişâr etmiş, kavipleri dilden dile dolaşır olmuş, fetva ve görüşleri örnek alınıp amel olunmuş çağdaşı olduğumuz yahut kendilerine yetişerek ilim aldığımız şeyhlerimize varıncaya kadar, ravi ve rivayetler konusunda muhaddislerin prensiplerini dikkate alarak titiz ve tenkîdî bir ilmî metodla bu tanıtım devam etti.”

Kadı İyâz'a nispet olunan eserlerin sayısı 30 küsur civarındadır. Ancak bunlardan pek azı günümüze ulaşmıştır.⁹⁸ Doğuya ilim maksatlı sefer yap-

⁹⁶ Özel ve genel/halk kütüphanelerinde onun nüshaları bulunmaktadır. Rabat Kütüphanesi'nde 1807 no'da bir nüshası mevcuttur. 1978'de Tunus'ta neşri yapılmıştır.

⁹⁷ Kadı İyâz, *el-Medârik*, I/14.; Şu ana kadar Mağrib'de altı cüz'ü basılmıştır.

⁹⁸ Bunlar arasında şu eserleri zikredebiliriz: Çocuklar için kaleme aldığı *el-İ'lâm bi-Hudûdi Kavâ'id-i'l-İslâm* adlı bu eserinde o, kolay anlaşılır bir dille İslâm'ın beş şartını anlatmış, o yaştakiler için anlaşılması zor fikhî istılahlara yer vermemiştir. Muhammed b. Tâvî et-Tancî'nin tahkikiyle Vizâretü'l-Evkâf tarafından basılmıştır.

et-Tenbîhâtü'l-Müstenbata da günümüze ulaşan eserlerinden olup, bunda *el-Müdevvene*'nin lafızlarını ve müşkilini tahlîl etmiş, rivayetleri ile ravilerini incelemiştir. Rabat'ta el-Hizânetü'l-Âmme'de nüshası bulunmaktadır. Ona ait diğer kitapları ise, İbn

mamış olmasına rağmen, yine de ehl-i hadîs, siyer alimi ve fukahânın eserlerinde onun sözlerine fazlasıyla rastlamaktayız.⁹⁹

Tam anlamıyla ilim ve edebi, nâdiren de olsa, benzersiz olağanüstü meziyet sahibi kimseler ancak şahıslarında toplayabilmişlerdir. İşte Kadı İyâz es-Sebtî de böylelerindendir.

Kadı İyâz ile İbnü'l-Arabî el-Me'âfirî'nin her ikisi de Muvahhidler asrını idrak etmişlerdir. Ancak onların ilim ve marifette asıl şöhreti yakaladıkları, temâyüz ettikleri asır; Murâbıtlar asrıdır.

Kadı İyâz'ın, Mağrib'in ilmen bağımsızlığını kazanımında ortaya koyduğu genel anlamıyla kültür hizmeti, inkâr olunabilecek gibi değildir.

Ebu'l-Hasen en-Nübâhî el-Mâlikî (vefatı VIII/XIV. yüzyıl sonu) şöyle demektedir¹⁰⁰: “Ebû Bekr b. Abdullah b. el-Arabî ve Ebu'l-Fadl İyâz; hayat-tayken olduğu gibi, vefatlarından sonra da isimleri hayırla yâd edilen, dostlukları göz kamaştıran, görüş ve anlayışları dünyanın dört bir tarafına yayılan yüce şahsiyetlerdendirler. Her ikisi de büyük musîbetlerle imtihan edildiler. Ve yine her ikisi de, yönetim tarafından iftiraya maruz bırakılarak vatanlarından uzak ve ona hasretle Hakka kavuştular.”

Bazıları, İbnü'l-Arabî'nin zehirlendiğini, Kadı İyâz'ın ise boğularak öldürüldüğünü söylerler. Allah onlara rahmetiyle muamelede bulunsun!

* *

Burada, Murâbıtlar döneminde Murâbıt alimlerin Allah'ın Kitab'ı ve Rasûlullah'ın sünneti ile amel etmediklerini, bunları nazar-ı dikkate almayıp ihmal ettiklerini iddia eden Abdülvâhid el-Merrâkuşî [647/1249]'nin bu iddiasına da değinmek istiyoruz.

Tâvîf *el-Medârik* Mukaddimesinde (c. 1, Vizâretü'l-Evkâf) zikretmiştir. Dolayısıyla geniş bilgi için buraya müracaat ediniz.

⁹⁹ eş-Şeyh el-Emîn es-Sahrâvî'nin *el-Mecdü't-Târif ve't-Tâlid* isimli kitabına bkz. *Mecelletü'l-İmân*, (Kadı İyâz Özel Sayısı), sy. 72-73, sene 1978, Rabat

¹⁰⁰ en-Nübâhî, *el-Merkabetü'l-Ulyâ fî Men Yestehikku'l-Kadâ ve'l-Fütyâ*, s. 95.

Kadı İyâz ile ilgili olarak geçmiş ve günümüz ilim ehlinin çalışmaları mevcuttur. el-Makkarî, *Ezhâru'r-Riyâz fî Ahbâri'l-Kâdî İyâz* adlı eserini ona tahsis etmiştir. Beş cilt halinde mevcut olup, Rabat-Vizâretü'l-Evkâf tarafından neşredilmiştir. Kadı İyâz hakkında Dâru'l-Hadîsi'l-Haseniyye'de bir mezuniyet tezi hazırlanmış olup, bu çalışma buranın kütüphanesinde bulunmaktadır. Yine Mısır'da Ezher Üniversitesi Usûlü'd-Dîn Fakültesi'nde de bir doktora çalışması yapılmıştır (1975). Hâlâ da Kadı İyâz ile ilgili çalışmalar yapılmakta olup büyük ilmî toplantılar (kongre, panel vs.) düzenlenmektedir.

el-Merrâkuşî bu iddiasını şöyle dile getirir¹⁰¹: “Emîrû'l-Müslimîn sadece fûrû ilmini yani Malikî mezhebî fûrû'unu benimsemiş, diğer ilimlerin neredeyse adını dahi anmaz olmuştı. Dolayısıyla da bu zamanda bu mezhebin eserleri intişâr etmiş ve bunlarla amel edilir olmuştı. Bunların dışındaki kitaplar ise, göz ardı edilerek ilgisizliğe mahkum edilmişlerdi. Hatta öyle ki, Kur'ân-ı Kerîm ve Rasûlullah'ın hadîsine bakmak dahi unutulmuştu. Bu bakımdan bu dönem, tam anlamıyla bu iki kaynağa yönelindiği bilinen bir zaman dilimi değildir.”

Gerçek şu ki, Murâbıtlar döneminde çok sayıda muhaddis alim yetişmiştir. Bunlardan bazıları, sahasında zirveye oturmuş, büyük takdir toplamıştı. Hatta bunların ıslâhatçı bir ruhla hareket etmeleri, sünnet-i seniyyeye hürmet göstererek İslâmî öğretimi yaymak gayretleri neticesinde hadîs-i nebevî'ye ilgi duyulur olmuştı. Aslında hadîs-i şerîf, bu devletin kurucusu Abdullah b. Yasin'in, sahip olduğu sünnî anlayışla devletini kurarken ve insanlarını eğitirken kendisine temel aldığı prensiplerden biriydi. İşte bu sebeple de, onun eğittiği bu insanlar arasından aynı zamanda hem savaş kahramanları hem de hadîs ravileri çıktı. Hakikat o ki, idarecileri hadîs ricâline saygı gösteriyor, onlardan rivayette bulunup hadîs istimâ'ında bulunuyor ve icâzet talep ediyorlardı. Bu da, daha önce geçtiği üzere, onların âlî senede kavuşma ve önde gelen muhaddislerden ilim elde etme noktasındaki aşırı hırsları dikkate alındığında hadîsle iç içe yaşadıklarına apaçık delâlet etmektedir.

Görüldüğü üzere el-Merrâkuşî, Muvahhidler dönemindeki bazı müelliflerin, gerçekleri saklayarak Murâbıtlar aleyhine yaptıkları iftiraların etkisinden kendisini kurtaramamıştır. Nitekim bu müellifler, Muvahhidler'in, düşmanları Murâbıtlara gösterdikleri bu acımasız düşmanlık ve nefretin etkisi altında kalmışlardır. O derece ki, Muvahhidler Devleti'nin hedef ve ön yargıları doğrultusunda, onların tarihlerini saptırıp karalamış, eserlerinin izlerini silip yok etmişlerdir.

Muvahhidler'in Murâbıtlar'ı hiç mi hiç sevmediklerini, hatta bu sebeple onların saygınlıklarını lekelemeye çalıştıklarını, kusur ve ayıp adına her ne varsa bunlarla da aleyhlerine iftirada bulunduklarını biliyoruz.¹⁰²

Emîr Ali b. Yûsuf'a Malikî mezhebinin fûrû'unda söz sahibi olan alimlerin yakın olup, onun ilgi ve alâkasına mahzar olmalarına gelince, bu ayrı bir konudur. [Hadîs'in ihmal edildiği iddiasına bu hususu delil sunmak gerçeği görmemek, onu ancak saptırmaktır.] Çünkü, Murâbıtlar Devleti, bu Malikî alimlerin omuzlarında yükselen bir Malikî Devleti'dir. [Öyleyse Ma-

¹⁰¹ el-Merrâkuşî, Abdülvâhid et-Temîmî, *el-Mu'cib fî Telhîsi Ahbâri'l-Mağrib*, Dâru's-Sekâfe, ed-Dâru'l-Beyzâ, 1978, s. 254.

¹⁰² Bkz. Hasen Ahmed Mahmûd, *Kıyâmu Devleti'l-Murâbûtîn*, Kahire 1947, s. 116-160.

likî alimlerin yüksek itibar görüyor olmalarında herhangi bir tuhafılık da aranmamalıdır.]

Murâbıtlar Devleti'nin kurucusu olan Abdullah b. Yasin, Malikî mezhebi üzere yetişmiş samimi bir Malikî idi. Ruhu bu mezheple beslenmiş, onun prensipleriyle büyütülüp terbiye edilmiş ve her ânını bu mezhep mensûbu şahıslar arasında geçirerek yetişmişti. Fıkıh ilmine meyli, diğer ilimlere nispetle daha kuvvetliydi. Nihayet bu meyil devletini kurarken de kendisini gösterdi ve dolayısıyla da devleti bu temeller üzerine binâ edildi. Bu sebeple de Malikî fakihlerinin, Murâbıtlar Devleti'nde, Endülüs'ü fethedip de Mağrib'e ilhâk etmeleri sebebiyle bu devlet hakimiyetinde bulunan pek çok diğer mezhep sâlikî alim ve felsefecilerin sahip olamadığı şekilde özel bir yeri vardı.¹⁰³

Bu devletin bu derece aşırı şekilde sadece fıkıh ilmini özel bir ihtimam ile desteklemesi, diğer doğu ve batı devletlerinden hiçbirinde rastlanılmayan bir husustur. Bununla birlikte bu devletler, yaptıkları bu uygulamadan dolayı onları kınamayıp, bu ilmin nasıl bu kadar geliştiğinin, ilgi ve alâkaya mahzar olduğunun sebepleri üzerinde durdular.

Ne var ki fıkha gösterilen bu ifrat derecede ilgi ve alâka, Malikî fakihler dışındaki kimselerin düşünce özgürlüklerinin kısıtlandığı yahut haklarının gasp edilmiş olduğu anlamına da gelmez. Ancak nihâî noktada, kazâî vazifelerde olduğu gibi, devletin önemli görevlerini de Malikî fakihler deruhte etmekteydiler. Bu ise, mevcut kanun adamlarının elbette ki bu mezhep gereğince uygulamada bulunacaklarının en somut göstergesidir.¹⁰⁴

[Meşhur Hollandalı müsteşrik] Dozy (Dozi)'nin [1820-1883], Endülüs hayatında Malikî mezhebi tahakkümünden söz edişine gelince, bu sadece Murâbıtlar asrı için geçerli olmayan bir ifadedir. Bilâkis Malikîlik, Endülüs'te olduğu gibi Mağrib içtimâî hayatında da o kadar etkili ve hakimdir. Öyle ki, Endülüs Emevîleri zamanından Murâbıtlar asrını¹⁰⁵ ve hatta Mağrib-i Aksâ'da hakim ve yürürlükte olduğu üzere bu günü dahi içine alan uzun bir zamandan beri bu hakimiyet süre gelmektedir.¹⁰⁶

¹⁰³ Bkz. Hasen Ahmed Mahmûd, *Kıyâmu Devleti'l-Murâbitîn*, s. 445.

¹⁰⁴ Bkz. Abdullah Kennûn, *en-Nübûğu'l-Mağribî*, I/67-68.

¹⁰⁵ Bkz. Hasen Ahmed Mahmûd, *Kıyâmu Devleti'l-Murâbitîn*, s. 445.

¹⁰⁶ Bu iddialarla ilgili daha önce söz etmiştik. Bkz. Bu eserin, "Mevkifu Yakub el-Mansûr min İlmi'l-Fürû'" adlı bölümü.